

**Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи**

Дембіцький Роман Вікторович

**Психологічні особливості взаємопроникнення фемінності та маскулінності
в юнаків і дівчат / Psychological peculiarities of interpenetration of femininity
and masculinity in boys and girls**

Спеціальність: 053 Психологія
освітньо-професійна (наукова) програма - Психологія
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконав студент
групи ПСм-21
Дембіцький Р.В.

підпис

Науковий керівник:
д.психол.н., професор
Фурман О.Є.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 2024 р.
Завідувач кафедри

підпис

ЗМІСТ

Реферат.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕМІННОСТІ ТА МАСКУЛІННОСТІ.....	8
1.1. Аналіз психологічних концепцій та основних наукових підходів до дослідження гендерної ідентичності.....	8
1.2. Фемінність та маскулінність в системі гендерних еталонів і суспільних стереотипів.....	17
1.3. Сутнісний зміст фемінності та маскулінності в контексті гендерної дихотомії.....	20
Висновки до розділу 1.....	25
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ ФЕМІННОСТІ ТА МАСКУЛІННОСТІ В ЮНАКІВ І ДІВЧАТ.....	28
2.1. Методологія та методи дослідження гендерних ролей	28
2.2. Особливості вибірки та загальна процедура дослідження	32
2.3. Діагностика механізму взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат	41
Висновки до розділу 2.....	42
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ ФЕМІННОСТІ ТА МАСКУЛІННОСТІ В СУЧАСНОЇ МОЛОДІ.....	44
3.1. Програма психолого-педагогічного розвитку та рефлексії студентами ЗВО конструктивних моделей гендерної поведінки в сучасному соціумі.....	44
3.2. Система психологічних рекомендацій суб'єктам освітнього процесу щодо профілактики гендерної дискримінації у сучасних ЗВО.....	48
Висновки до розділу 3.....	50
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	56

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання гендерної ідентичності та взаємодії маскулінних і фемінних рис у сучасному суспільстві стає все більш актуальним. У юнацькому віці відбуваються інтенсивні процеси формування особистості, зокрема й гендерної ідентичності. В сучасних умовах гендерні ролі більше не є жорстко визначеними, що дозволяє юнакам і дівчатам вільніше проявляти як маскулінні, так і фемінні риси. Це створює нові виклики та можливості для розвитку, що робить дослідження цієї теми важливим для психології, соціології та освітньої практики.

Актуальність теми обумовлена змінами в суспільстві, де традиційні гендерні ролі стають менш чіткими, а процеси соціалізації змінюються під впливом культурних і соціальних тенденцій. Юнацький вік – це час активного формування особистості, коли відбувається інтеграція гендерних ролей і створення власної ідентичності. Дослідження взаємопроникнення фемінності та маскулінності дозволяє краще зрозуміти ці процеси, що особливо важливо для створення умов гармонійного розвитку молоді та подолання гендерних стереотипів.

Основні ідеї про структуру і функції ідентичності взагалі та гендерної ідентичності, зокрема, розроблені в класичних зарубіжних працях і теоріях ідентичності Є. Гоффмана, Е. Гідденса, У. Джеймса, Е. Дюркгейма, Ч. Кулі, Д. Марсія, Дж. Міда, Х. Таджфела, Дж. Тернера, Е. Фромма, З. Фрейда, К. Хорні, Е. Еріксона, К. Ясперса. Саме взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат (Е.Еріксон, І.С.Кон, Дж. Марсія, З.Фрейд, Л.Е.Шнейдер), що особливо важливо для самореалізації не лише окремих осіб, але й суспільства взагалі.

Об'єктом дослідження є процеси формування гендерної ідентичності у юнаків і дівчат у період юності.

Предметом дослідження є психологічні особливості взаємопроникнення маскулінних і фемінних рис у юнаків і дівчат.

Мета дослідження полягає у вивченні психологічних механізмів і чинників, що впливають на формування гендерної ідентичності та взаємопроникнення маскулінності й фемінності в юнацькому віці.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні дослідницькі завдання:

1. Провести огляд психологічних концепцій та основних наукових підходів до дослідження гендерної ідентичності.
2. Вивчити фемінність та маскулінність в системі гендерних еталонів і суспільних стереотипів.
3. Дослідити сутнісний зміст фемінності та маскулінності в контексті гендерної дихотомії.
4. Провести емпіричне дослідження за допомогою анкетування студентської аудиторії для визначення фемінності та маскулінності в юнаків та дівчат.
5. Проаналізувати прикладні аспекти та результати дослідження взаємопроникнення фемінності та маскулінності в сучасної молоді.

Для вирішення окреслених завдань та досягнення мети використані наступні **методи дослідження**: анкетування та опитувальники передбачають розробку спеціальних анкет і опитувальників, спрямованих на вимірювання рівнів фемінності, маскулінності та андрогінії серед юнаків і дівчат.

Метод спостереження дозволяє відстежити, як проявляються маскулінні та фемінні риси в реальних соціальних взаємодіях, а також як юнаки та дівчата реагують на вплив соціальних стереотипів і норм. Особливу увагу приділяють взаємодії в групах, де різні гендерні ролі можуть проявлятися яскравіше.

Метод якісного дослідження, який передбачає глибокі інтерв'ю з юнаками та дівчатами для вивчення їхніх уявлень про маскулінність і фемінність. Це дозволяє виявити, як молоді люди усвідомлюють свою гендерну ідентичність, які аспекти впливають на її формування і як вони сприймають взаємодію фемінних і маскулінних рис у собі. Інтерв'ю можуть проводитися як індивідуально, так і в груповій формі.

Використання кейсів дозволяє проаналізувати окремі ситуації, в яких проявляється взаємопроникнення цих рис, наприклад, в освітніх або спортивних контекстах. Дослідження таких випадків допомагає зрозуміти, як молоді люди адаптуються до гендерних очікувань і якими стратегіями користуються для поєднання фемінних та маскулінних рис.

Для обробки отриманих даних використовуються статистичні методи, такі як кореляційний аналіз для виявлення зв'язку між рівнями фемінності та маскулінності. Цей метод дозволяє оцінити, як часто юнаки та дівчата демонструють риси, що характерні для обох гендерів, і в якій мірі вони проявляють андрогінію.

Порівняння вітчизняного та зарубіжного досвіду полягає в аналізі підходів до вивчення гендерних ролей у юнаків і дівчат в українській психологічній традиції та за кордоном. Зокрема, досліджується, як вітчизняні вчені розглядають взаємопроникнення фемінності та маскулінності в контексті культурних та соціальних особливостей, і порівнюється з дослідженнями закордонних вчених, таких як Сандра Бем (теорія андрогінії), Джудіт Батлер (гендер як перформативність) та інших.

Ранжування рівнів розвитку гендерної ідентичності передбачає класифікацію та оцінку різних рівнів розвитку фемінності та маскулінності у юнаків і дівчат. За допомогою анкетування та опитувальників учасники можуть бути поділені на групи залежно від вираженості їх фемінних, маскулінних або андрогінних рис. Це дозволяє виявити основні тенденції у формуванні гендерної ідентичності та взаємодії фемінності та маскулінності в різних вікових групах, а також оцінити вплив соціальних і культурних факторів на ці процеси. Ранжування допомагає структурувати учасників за рівнем їх андрогінії, що є важливим для розуміння гендерної варіативності.

Теоретичне значення теми полягає в тому, що вона розширює уявлення про гендерні ролі та їх прояви в сучасному суспільстві. Зокрема, дослідження може сприяти розвитку теорій про гнучкість гендерної ідентичності, а також розумінню того, як соціальні, культурні та психологічні фактори впливають на

формування маскулінних і фемінних рис у юнацькому віці. Це важливо для більш глибокого розуміння процесів соціалізації та особистісного розвитку, а також для інтеграції нових наукових підходів у галузі психології гендеру.

Практична значущість полягає в тому, що результати таких досліджень можуть бути використані в освітній сфері для розробки програм, які спрямовані на підтримку гармонійного розвитку гендерної ідентичності. Також це має важливе значення для психологічного консультування, допомагаючи фахівцям краще розуміти проблеми юнаків і дівчат, пов'язані з питаннями самосприйняття, стереотипів і гендерних ролей. Крім того, це знання може бути корисним для соціальних служб і освітніх установ у роботі з молоддю, сприяючи побудові толерантного і рівноправного суспільства.

Структура роботи визначена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел. В роботі подано 5 таблиць, 4 рисунки та 2 додатки. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи – 60 сторінок, з яких 55 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕМІННОСТІ ТА МАСКУЛІННОСТІ

1.1. Аналіз психологічних концепцій та основних наукових підходів до дослідження гендерної ідентичності

Теоретична та емпірична розробка проблематики ідентичності почалася в психології в останнє десятиліття 20 століття. З 1970-х років поняття ідентичності стало дуже популярним у психології, доповнюючи, уточнюючи, а часто і замінюючи традиційні поняття Я-концепції, Я-образу та самосвідомості. Звернення до категорії ідентичності дає можливість побачити механізм зв'язку між індивідуальною та соціокультурною обумовленістю поведінки в ситуаціях соціальної взаємодії та зрозуміти суперечність між колективним та індивідуальним початками в людині [10, с. 124].

Поняття гендеру пов'язане з соціальними та особистісними чинниками, де соціальні очікування, ролі, норми та стереотипи формують зовнішній контекст гендерних відносин, а внутрішнє усвідомлення людиною своєї статі, її ідентичність — це особистісна складова цього поняття. Ідентичність, згідно з визначенням Е. Еріксона, є важливим аспектом самоусвідомлення, що дозволяє людині відчувати себе автономною та єдиною особистістю, що існує безперервно в часі та просторі, і ця безперервність визнається оточенням.

Ідентичність тісно пов'язана з образом «Я», що включає унікальність індивіда, його фізичні та психологічні характеристики. Водночас, ідентичність є багатогранним і динамічним поняттям, яке змінюється в залежності від соціальних ролей і ситуацій, в яких людина перебуває. Таким чином, можна говорити про існування не тільки індивідуальної, але й групової ідентичності, що також відображає відношення до соціальних груп та колективних норм.

Що стосується дослідження гендерних рис, то, згідно з концепцією, запропонованою Л. Терманом і К. Кокс-Майлз у 1929 році, маскулінні та

фемінінні риси визначаються через такі характеристики. Маскулінність асоціюється з витривалістю, неслухняністю в дитинстві та іншими фізичними і психологічними властивостями, тоді як фемінність пов'язана з такими характеристиками, як виховання, асоціації з немовлятами та сімейними ролями. Це дослідження підкреслює, як різні соціальні очікування можуть впливати на визначення гендерних рис.

Таким чином, гендер і ідентичність є взаємопов'язаними концепціями, що включають соціальні і психологічні аспекти.

Альтернативний підхід до аналізу гендерної ідентичності запропонувала Сандра Бем у 1974 році. Кожне суспільство призначає певні завдання та ролі чоловікам і жінкам, що природно створює культурні очікування щодо того, ким є чоловіки та жінки та що вони повинні робити [1, с. 155]. Наприклад, ми часто асоціюємо чоловіків із фізичною працею та завданнями «поза домом», тоді як жінок ми асоціюємо з доглядом за домом. Незважаючи на зміну гендерних норм, ці гендерні схеми все ще відіграють важливу роль у тому, як ми обробляємо інформацію з раннього віку [1, с. 156]. Враховуючи те, що гендерні стереотипи та схеми все ще існують, це дослідження спрямоване на краще розуміння взаємозв'язку між теорією гендерних схем та обробкою політичної інформації. Зокрема, це дослідження досліджує, чи впливає гендерна схема на сприйняття довіри та гендерних ролей у політиці. Таким чином, ми починаємо з обговорення гендерної схеми та того, як гендерні очікування вплинули на висвітлення в ЗМІ та політичний успіх. Використовуючи стенограми відео з бібліотеки відео C-SPAN, ми перевірили теорію гендерної схеми за допомогою дисперсійного аналізу, модераційного аналізу та лінійної регресії. Таким чином, це дослідження робить внесок у наявну літературу про гендерні диспропорції в політиці, додаючи новий вимір: як гендерна схема може відігравати роль у сприйнятті політичних лідерів.

Е. згідно Еріксону, це колективне, в основному географічне та історичне уявлення (КОЛЕКТИВНЕ «его» - час-простір) і економічні виклики (колективні життєві цілі) [21, С.56].

Соціальна ідентичність означає, що людина визначає себе не тільки як конкретну особистість, але і як члена багатьох соціальних груп. З 1980-х років в рамках теорії соціальної ідентичності вона інтерпретувалася як одна з підструктур ідентичності, що характеризує людину з точки зору приналежності до групи чоловіків або жінок [16, с.7-33].

Соціальна ідентичність – це процес соціальної класифікації, тобто співвіднесення соціального з тим, з чим людина ідентифікує себе (всередині групи) і що становить іншу групу (поза групою). Соціальна ідентичність лежить в основі більшості групових процесів, таких як групова поляризація і стереотипізація [2, с.307-311].

Гендерна ідентичність є складовою соціальної ідентичності людини, поряд з етнічною, віковою, професійною та національною ідентичністю [5] розрізняють поняття «гендерна ідентичність» і «гендерна самоідентифікація». Якщо сексуальна ідентичність – це перш за все сприйняття себе як представника певної статі, то гендерна ідентичність – це гендерна роль, тобто набір соціальних норм, характерних для представників певної статі (або приписуваних їм соціально-історичними або соціокультурними обставинами), і досвід в дотримання поведінкових стереотипів.

Людина може мати чітко визначену сексуальну ідентичність і водночас мати труднощі з гендерною ідентичністю, відчувати протиріччя з гендерними ролями та стереотипами, відчувати себе нереалізованою як чоловік або жінка, не відповідати жіночим або чоловічим ідеалам. Гендерні ролі та стереотипи є продуктом соціальної історії і мають соціокультурні особливості та традиції, які іноді не пов'язані з природою статі. Визначення гендерної ідентичності підкреслює, що вона залежить не лише від біологічної природи людини, але й від соціальних, історичних та географічних чинників, що змінюються в залежності від культурного контексту. Це поняття включає ширший спектр характеристик, ніж просто гендерно-рольова ідентичність, яка зосереджена лише на соціальних ролях і функціях, які особа виконує в суспільстві (наприклад, роль матері, батька, професіонала).

О.М. Ічанська наголошує, що гендерна ідентичність охоплює не тільки соціальні очікування і ролі, а й особисті образи людини, такі як її стиль, поведінка, зачіска, одяг, охайність і навіть самовизначення в контексті культурних і соціальних стандартів. Таким чином, гендер виявляється як соціально сконструйоване явище, яке формується через взаємодію біологічних, психологічних і культурних факторів [11, с. 168].

Це також відображає ідею, що гендерна ідентичність змінюється і адаптується в залежності від конкретного часу та місця, а також від того, як суспільство розуміє і визначає гендерні ролі на різних етапах історії та в різних культурах.

Гендерна ідентичність включає в себе якості індивідів, що мають як маскулінні, так і фемінні характеристики, і визначається численними психологічними, біологічними, соціальними та культурними факторами. У процесі первинної соціалізації дитини вплив одностатевої та протилежної статевої ідентифікації накладається один на одного. Тому кінцевим результатом формування гендерної ідентичності є поєднання чоловічих і жіночих характеристик [6].

І. С. Кон визначає це як ступінь, в якій кожна людина ідентифікує себе як чоловіка, жінку або поєднання обох статей, коли кожна людина ідентифікує себе як чоловічу або жіночу стать, як свідомість, що належить до чоловічої або жіночої статі. Ця внутрішня структура формується в процесі розвитку, що дозволяє людям організовувати своє уявлення про себе і функціонувати в суспільстві відповідно до своєї статі [10].

Гендерна ідентичність визначає те, як люди ставляться до своєї статі, і сприяє формуванню почуття унікальності. Автори стверджують, що гендерна ідентичність не дається автоматично при народженні, а розвивається в результаті складної взаємодії між вродженою схильністю та належною соціалізацією. Активним учасником цього процесу є самі випробовувані, які приймають або відкидають пропоновані їм ролі і дії, що ведуть до перезавантаження гендерної ідентичності [14].

Гендерна ідентичність-це особливий вид соціальної ідентичності, який співіснує в самосвідомості людини в гармонії з уявленнями про фахівців, сім'ю, етнічну приналежність, освіту та інші ситуації [10, с.55].

Гендерна ідентичність – це продукт соціального конструювання. Коли будова зовнішніх статевих органів дитини визначає паспортну стать (цивільний і акушерський), він починає формуватися з народження. В ході цього процесу дітей навмисно виховують так, щоб вони відповідали уявленням про «чоловічому» і «жіночому», прийнятим в цьому суспільстві. На основі критеріїв, що існують у суспільстві, формуються власні думки, вчинки та самооцінка дитини щодо гендерної ідентичності та ролей [7, с.132].

За словами І.С. Кона, основні уявлення про стать формуються у дітей вже у віці 18 місяців, і ці уявлення є найбільш стабільними ключовими елементами самоідентифікації, з віком гендерна ідентичність розвивається, її обсяг розширюється, а структура ускладнюється. У віці 3 або 4 років дитина вже здатна усвідомлено визначати стать оточуючих його людей, але не може співвідноситися з зовнішніми, випадковими і часто нерегулярними ознаками. Усвідомлення незворотності статевого акту доводиться до дітей приблизно до 6-7 років з одночасною диференціацією поведінки і ставлення [30].

Наступним важливим етапом у формуванні гендерної ідентичності є статеве дозрівання. Гендерна ідентичність підлітків є центральним компонентом самоідентифікації [7].

І. С. Кресіна виділяє наступні елементи структури гендерної ідентичності:

- Когнітивне визнання приналежності до певної статі та самоопис за допомогою категорії маскулінності/фемінізму;
- Оцінка емоційно-психологічних і ролево-поведінкових характеристик на основі кореляції з маскулінністю / фемінінністю психологічних і ролево-поведінкових характеристик на основі кореляції з еталонними моделями;
- Поведінка-способи подолання кризи ідентифікації, засновані на самопрезентації себе як представника гендерної групи та виборі варіантів поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей [9, с. 61].

Гендерна ідентифікація – це насправді процес, в ході якого індивід усвідомлює свою стать, відчуває мужність/жіночність і готовий виконувати певну гендерну роль. Ідентифікація (сприйняття) себе як чоловіка чи жінки означає, що суспільство приймає психологічні якості та моделі поведінки, які притаманні людям відповідно до їх біологічної статі.

Іншими словами, гендерна ідентичність передбачає наявність певних оціночних факторів, зокрема, уявлення індивіда про те, наскільки його поведінка і особистісні характеристики відповідають очікуванням і вимогам суспільства щодо ролі жінки або чоловіка. Це найважливіший компонент самосвідомості людини [9, с.61].

Деякі автори розглядають гендерну ідентифікацію, а також визначення сексуальних ролей, як поетапний процес.

С. Томпсон виділяє 3 стадії початкового освоєння гендерних ролей:

- 1) дитина знає, що є 2 статі, і контролює свою поведінку, виходячи з того, що є 2 статі;
- 2) усвідомлює свою сексуальну приналежність до 1 або іншої статі;
- 3) керує власною поведінкою на основі самовизначення, вибирає і віддає перевагу новим методам поведінки.

С. Томпсон: дитина спочатку дізнається про свою гендерну ідентичність і, нарешті, приходить до переконання в своїй гендерній ідентичності, і вони переконуються в її незворотності, і нарешті, розуміють, що гендер – це незмінна риса людини [2, с.358].

Н. Грицяк описує 4 етапи формування гендерної ідентичності: гендерна ідентичність (дитина відносить себе до 1 або іншої статі), гендерна сталість (він розуміє, що гендер постійний і не може бути змінений), диференційоване наслідування (бажання бути кращим хлопчиком або дівчинкою) і гендерна саморегуляція (дитина може розвивати свою поведінку за допомогою санкцій, застосовуваних до нього самого). [20, с. 223].

До 2-3 років більшість хлопчиків намагаються носити мамині туфлі, грати з маминою косметикою і чистити нігті. Але коли процес гендерної ідентифікації

завершений і хлопчики набувають гендерної узгодженості, вони починають розуміти, що всі ці заняття призначені для дівчаток. Ще до шкільного віку діти демонструють свої знання про статеві відмінності в іграшках, одязі та заняттях. На думку багатьох дослідників, хлопчики вибирають машинки, іграшки зі зброєю, дрібні інструменти для гри, конструктори, а дівчатка - ляльок, ляльковий одяг і аксесуари, пов'язані з повсякденним життям.

В. Мухіна зазначає, що це результат складного процесу особистісної активності і самоосвіти.

Тут вони взаємодіють:

1) Природні генетичні характеристики сексуального потенціалу людини, те, як він реагує на сексуальні об'єкти, і його психічна чутливість;

2) різні зовнішні впливи соціального середовища і її історична і тимчасова залежність від сфери широкого суспільної свідомості;

3) власна позиція людини щодо природи його ідентичності – відповідність його зовнішнього вигляду і поведінки ідеалам, обраним людиною в якості зразка [41, с. 248]. Таким чином, гендерна ідентичність є результатом складного процесу коригування всіх факторів, які відбуваються в суб'єктивному і внутрішньому психологічному світі людини. У цьому процесі людина вирішує проблему прийняття або розвитку соціокультурних методів вираження своїх особистісних / біологічних характеристик способами і формами, які відповідають його особистісним характеристикам і сенсам.

Гендерна ідентичність, з одного боку, є свого роду особистим вибором, «досягненням», яке дозволяє людині відчувати почуття своєї цілісності і конгруентності в ситуаціях рольової взаємодії. З іншого боку, гендерна ідентичність може включати соціально обумовлені прояви, закріплені за гендерними стереотипами [9, с. 48].

Усвідомлення власної статі і формування гендерної ідентичності людини є одним з напрямків соціалізації особистості. Гендерна соціалізація-це процес, за допомогою якого людина засвоює норми та поведінку, прийняті (або дозволені) чоловіками та жінками в даному суспільстві. Процес гендерної соціалізації

визначається і відбувається різними соціальними і культурними засобами через соціальні інститути (школу, сім'ю, однолітків, Засоби масової інформації, релігію, політику і т.д.).

Дослідники представляють процес гендерної соціалізації, що призводить до формування гендерної ідентичності, як триступеневий процес, пов'язаний із дорослішанням особистості.

У цьому випадку:

- Першим етапом є ідентифікація «розпізнавання статі» або «гендерна ідентифікація», яка досягається у віці до 3 років.

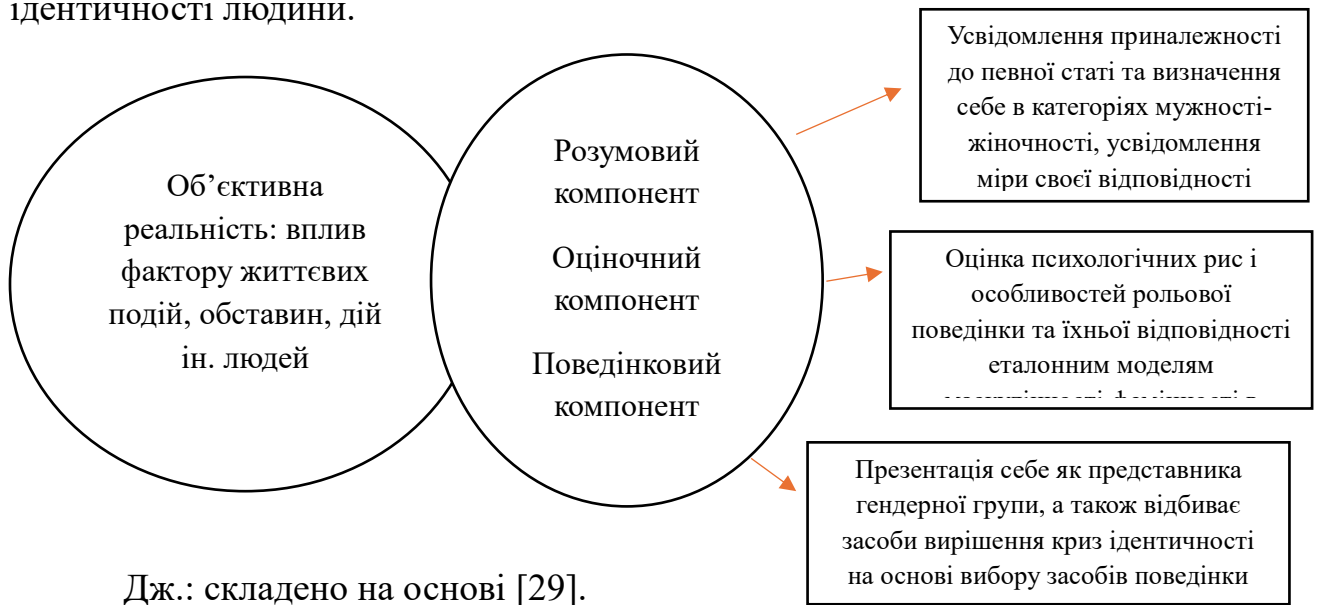
- Другий етап – це вміння поводитися у віці 7-12 років «статева диференціація поведінки «або»соціалізація особистості».

- Третій етап відноситься до формування «переоцінки», пов'язаного з формуванням «переоцінка гендерної ідентичності» або «саморегуляція особистості» [5, с. 250].

Гендерна ідентичність виступає специфічним полісистемним конструктом, в якому перманентно взаємодіють об'єктивний (породжений об'єктивною реальністю) та суб'єктивний (продукт розумової, оціночної і поведінкової діяльності) гендерні простори. Площини цих просторів перетинаються в гендерних уявленнях людини про себе, гендерній самооцінці, гендерних планах і структурі поведінки, формуючи унікальні структури особистісної гендерної ідентичності, яку вона реалізує в своєму житті.

За допомогою когнітивних здібностей людина розуміє власну приналежність до конкретної статі та ідентифікує себе у системі «маскулінність-фемінність». Через оціночний компонент відбувається виважене оцінювання своїх психологічних якостей та міри відповідності деяким еталонам маскулінності-фемінності з точки зору «позитивної» і «негативної ідентичності». Поведінковий компонент розкриває людину як носія ознак визначеної статевої групи і тому яскраво демонструє способи розв'язання криз ідентичності через орієнтацію на певні поведінкові інструменти, які узгоджені з її індивідуальними цінностями [29, с. 20]

На рис. 1.1. зображено структурні компоненти конструкту гендерної ідентичності людини.

Дж.: складено на основі [29].

Рис. 1.1. Структура конструкту «гендерна ідентичність»

Розвиток гендерної ідентичності є безперервним процесом, що триває протягом усього життя, і кожна особа може виявляти різні аспекти своєї ідентичності на різних етапах, залежно від соціальних норм та культурних контекстів, до яких вона належить. Важливою частиною цього процесу є те, що людина не лише орієнтується на соціальні стереотипи, але й може вибрати власний шлях самовизначення, що дозволяє їй адаптувати свою гендерну ідентичність у відповідь на зовнішні та внутрішні чинники.

Протиріччя між особистісними уявленнями і суспільними стереотипами створюють складнощі в процесі самореалізації. Вони можуть як заважати, так і сприяти розвитку особистісної самостійності і автентичності. Традиційні гендерні ролі часто накладають обмеження на індивідуальний вибір і поведінку, в той час як відхід від цих стереотипів може сприяти більш повному розкриттю потенціалу особистості, дозволяючи знайти автентичний шлях існування.

Крім того, гендерна ідентичність не є статичною і визначеною на весь життєвий шлях; вона може змінюватися в залежності від контексту (соціального, культурного чи особистісного), а також через вплив власного досвіду. Самореалізація людини стає результатом постійного процесу пошуку балансу між особистим самовираженням і соціальними вимогами.

1.2. Фемінність та маскулінність в системі гендерних еталонів і суспільних стереотипів

Фемінність та маскулінність у контексті гендерних еталонів та суспільних стереотипів є центральними категоріями для розуміння соціалізації та конструювання гендерної ідентичності. У суспільстві традиційно існують певні очікування щодо того, які риси характеру, поведінки та ролі є «притаманними» чоловікам та жінкам. Ці очікування формують так звані гендерні еталони, які закріплюються через соціальні норми та культурні уявлення.

Фемінність зазвичай асоціюється з такими якостями, як чутливість, емпатія, турбота, м'якість, а також орієнтованість на емоційну сферу та сімейні цінності. Натомість маскулінність традиційно вважається втіленням сили, раціональності, незалежності та здатності до конкуренції. Однак сучасні підходи розглядають ці риси не як вроджені або біологічно зумовлені, а як соціально сконструйовані. Це означає, що фемінність і маскулінність – це результат впливу виховання, медіа, освіти, соціальних і культурних умов, які закріплюють певні стереотипи [1, с. 67-83].

Диференціація понять «стать» і «гендер» та введення останнього в науковий дискурс не лише охарактеризувало новий рівень теоретичного осмислення цих процесів, а й трансформувало усталені уявлення про нерівність, механізми здійснення влади, соціальні статево-рольові структури, патріархат тощо. Специфіка сучасних гендерних досліджень полягає у твердженні, що соціальні відмінності між чоловіками та жінками не зумовлені біологічною детермінованістю, не є вічними, а лише набуваються та приписуються індивідам суспільством. Згодом поняття «гендер» почало розвиватися більш активно і зараз існує як особлива міждисциплінарна парадигма [24, с. 61].

У фундаментальному дослідженні маскулінності та фемінності До та Льюїс (1984 р.) вивчали взаємозв'язок між статтю та компонентами, пов'язаними з гендером, такими як рольова поведінка (наприклад, голова сім'ї проти піклування про дітей), риси, професії та фізичні характеристики (наприклад, високий, широкоплечий проти м'якого голосу, граціозний). Дослідники показали,

що ці компоненти взаємозалежні, впливаючи один на одного, а також на сприйняття статі та сексуальної орієнтації. Іншими словами, учасники охоче узагальнювали від одного компонента до іншого. Крім того, особливо велику роль відігравав зовнішній вигляд. Такі результати вказують на те, що гендерні стереотипи можуть ґрунтуватися на якійсь «основній» маскулінності та фемінності. Подібним чином індивіди можуть використовувати таку «основну» маскулінність і жіночність у своєму самоконструюванні [31].

Сучасні гендерні дослідження базуються на концепції соціального конструктивізму, звідси акцент на соціальних витоках, оскільки гендер розуміється як повсякденний світ взаємодії між жінками та чоловіками.

Теорія соціального конструювання гендеру базується на двох припущеннях:

1. Гендер є продуктом внутрішнього конструювання.
2. Індивіди конструюють його відповідно до своєї гендерної ідентифікації.

Загалом теорії соціального конструювання гендеру конфліктують з біологічним детермінізмом, який пропонує теорію есенціалізму (обов'язкового поділу на «жіноче» та «чоловіче»).

Гендерний есенціалізм розглядає гендер як базову сутність соціального індивіда, що «конститує те, ким ми є» [22, с. 43]. А антиесенціалістський характер гендерної теорії означає, що гендер не можна розглядати у відриві від раси, класу, національності, сексуальної орієнтації тощо.

Гендерні еталони – це ідеалізовані образи «правильного» чоловіка і жінки, які суспільство вважає за бажані. Такі еталони можуть змінюватися з часом і бути різними в різних культурах, але вони мають вагомий вплив на особистість. Суспільні стереотипи, в свою чергу, є спрощеними уявленнями про риси та ролі, що відрізняють чоловіків і жінок. Стереотипи часто є узагальненнями, які не враховують індивідуальних особливостей, але значно впливають на очікування та поведінку.

Формування цих стереотипів починається ще в дитинстві, коли діти через ігри, медіа та соціальні взаємодії засвоюють «правильні» моделі поведінки для своєї статі. Наприклад, іграшки для дівчат зазвичай орієнтовані на розвиток

доглядових і соціальних навичок (ляльки, набори для догляду за дітьми), тоді як іграшки для хлопців підкреслюють активність і технічні здібності (конструктори, машинки) [15, с. 63].

Суспільні стереотипи можуть впливати на те, як людина сприймає себе та свої можливості. Наприклад, дівчата можуть відчувати тиск відповідати очікуванням щодо фемінності, що може обмежувати їхнє самовираження або професійні амбіції. Так само хлопці можуть уникати прояву емоцій або турботи через страх не відповідати маскулінним еталонам. Це обмежує розвиток особистості, сприяючи створенню жорстких рамок поведінки.

Сучасне суспільство поступово переходить до більш гнучкого розуміння гендерних ролей. Фемінність і маскулінність більше не розглядаються як взаємовиключні категорії, і дедалі більше людей можуть поєднувати в собі риси обох типів. Це дозволяє індивідам вільніше вибирати, як вони хочуть проявляти свою гендерну ідентичність, і знижує тиск суспільних очікувань [12, с. 120-121].

Розуміння процесу взаємопроникнення фемінності та маскулінності починається з виділення бінарних гендерних ідентичностей: жіночність та мужність (рис. 1.2). Жіночності властиві емоційність, вихованість, не схильність до асертивної поведінки, тобто висловлюванню почуттів, думок, схильності вирішувати конфлікти тощо. Мужність означає напористість, незалежність, домінування [35].

Дж.: складено на основі [35].

Рис. 1.2. Бінарні гендерні ідентичності.

Таким чином, фемінність і маскулінність у системі гендерних еталонів і суспільних стереотипів відіграють важливу роль у соціалізації особистості. Відхід від жорстких гендерних еталонів до більш гнучких моделей поведінки сприяє особистісному розвитку та руйнуванню гендерних стереотипів.

1.3. Сутнісний зміст фемінності та маскулінності в контексті гендерної дихотомії

Фемінність та маскулінність є центральними категоріями в розумінні гендерної дихотомії, яка традиційно поділяє людей на дві протилежні групи за статтю. У контексті цієї дихотомії, фемінність та маскулінність розглядаються як набір характеристик, поведінкових моделей і ролей, що типово приписуються жінкам і чоловікам відповідно. Таке розмежування має суттєвий вплив на формування гендерної ідентичності та очікувань від індивідів у суспільстві.

Фемінність, у рамках гендерної дихотомії, традиційно асоціюється з набором характеристик, таких як емоційність, турбота, чутливість, ніжність і орієнтація на соціальні та сімейні ролі. Ці риси вважаються більш «природними» для жінок і часто підтримуються суспільством через культурні й соціальні норми. У багатьох культурах фемінність також асоціюється з пасивністю, залежністю від чоловічої фігури та підпорядкуванням, що відображає ієрархічну природу гендерної дихотомії.

Маскулінність, як інша сторона гендерної дихотомії, характеризується такими рисами, як сила, раціональність, активність, незалежність і домінантність. У суспільстві чоловіків зазвичай вважають більш здатними до лідерства, прийняття рішень та вирішення складних завдань, що контрастує з фемінністю. Маскулінність також часто асоціюється з відсутністю емоційної виразності та потребою уникати проявів слабкості, що підсилює соціальний тиск на чоловіків відповідати цим очікуванням [47, с. 110].

Гендерна дихотомія, в рамках якої фемінність та маскулінність розглядаються як полярні протилежності, має значний вплив на соціалізацію та

формування особистості. Від народження діти засвоюють соціальні очікування, що впливають на їхнє сприйняття себе та світу через призму цих двох полярних категорій. Така система створює жорсткі рамки, які обмежують свободу індивідів у виборі життєвих шляхів і самовираженні [10, с. 121].

У сучасному суспільстві відбувається поступовий відхід від традиційної гендерної дихотомії. Багато дослідників підкреслюють, що фемінність і маскулінність не є взаємовиключними категоріями, і кожна людина може мати риси обох типів. Ця ідея підкреслює гнучкість гендерної ідентичності та спонукає до переосмислення старих стереотипів. Замість жорсткої поляризації, сучасний підхід дозволяє індивідам поєднувати маскулінні та фемінні риси, що сприяє їхньому гармонійному розвитку.

Фемінність і маскулінність, як основні компоненти гендерної дихотомії, відображають традиційні соціальні уявлення про роль статей у суспільстві. Однак у сучасному світі ці категорії піддаються критичному переосмисленню, що дозволяє руйнувати стереотипи й підтримувати різноманітність гендерних проявів. Це сприяє створенню умов для більш гнучкого й вільного самовираження особистості, незалежно від статевої приналежності [50].

Гендер настільки високо організований, що деякі дослідники визначають його як соціальний інститут. Дослідниця Джулія Лорбер вважає, що гендер не є біологічно детермінованим, а має культурні та соціальні витoki і може розглядатися як соціальний інститут. Лорбер підкреслює, що гендер – це інститут, який встановлює моделі поведінки індивідів і вбудований в ідеологію, економіку, сім'ю, політику тощо. Іншими словами, дослідження зосереджуються на відтворенні соціальних моделей, центральною категорією яких є гендер як соціальний інститут із внутрішніми відносинами між індивідами. У постмодерністській філософії та культурології гендер розглядається не як «соціальне» чи «біологічне», а радше як культурна метафора. Іншими словами, гендер є синонімом поняття статі, своєрідним псевдорозумінням гендеру, що зустрічається в демографії, економіці та деяких інших соціологіях [4, с. 866].

На онтологічному та гносеологічному рівні «чоловіче» і «жіноче» існують як елементи культурно-символічного роду, де чоловіче є раціональним, духовним і божественним, а жіноче – чуттєвим, фізичним і гріховним [4, с. 866].

З розвитком гендерної теорії це явище стає особливою міждисциплінарною парадигмою, визначення якої можна знайти в соціології, психології, філософії та політології. Формується особливий гендерний дискурс, де гендер розглядається передусім як перформативний феномен, а поряд із поняттям статі з'являються такі поняття, як гендер, соціальна стать та гендерна ідентичність. При цьому поняття гендеру має різний зміст для різних дослідників, а категорії «фемінність» і «маскулінність» використовуються для розуміння природи відмінностей між біологічним і соціокультурним аспектами гендеру.

У трактуванні понять фемінності та маскулінності можна провести аналогії з вищезгаданими відмінностями у розумінні гендеру. Сучасні дослідники розглядають ці поняття в чотирьох парадигмах: соціально-конструктивістській, біологічній, психоаналітичній та постмодерністській. Перші дві є есенціалістськими теоріями, які розглядають фемінність і маскулінність з точки зору біологічних відмінностей, тоді як психоаналітичні теорії не повністю заперечують соціальну природу фемінності та маскулінності [13, с. 20].

За теорією соціального конструктивізму, фемінність і маскулінність є соціально сконструйованими та розглядаються як соціальні конструкції, а гендерна нерівність – як така, що пов'язана з більш широкими соціальними інститутами: сім'я, організація, де людина працює, політичні інститути і ті норми, які вони продукують [27]. У соціально-конструктивістському підході фемінність і маскулінність розглядаються в контексті того, які соціальні функції покладені на індивідів. Соціальні конструктивісти розглядають фемінність/маскулінність у контексті того, які соціальні функції покладені на індивідів. Соціальні конструктивісти розглядають фемінність/маскулінність у термінах дихотомії зовнішнє-внутрішнє, де маскулінність зосереджена на

підтримці зв'язків між сім'єю та зовнішнім середовищем (тобто зовнішня орієнтація), а фемінність - на регулюванні стосунків всередині сім'ї (внутрішня орієнтація) (пізніше Т. Парсонс також підкреслить цю відмінність) [7, с. 144].

За біологічним еволюційним підходом, ідея інтерпретації фемінності/маскулінності ґрунтувалася на теорії Дарвіна, яка пояснювала чоловічу агресію з точки зору фізіологічних особливостей організму. Згодом, в рамках цього підходу, фемінність/маскулінність почали розглядати як вроджену рису, яка є генетично детермінованою і формує поведінкові стратегії чоловіків і жінок. Біологічна концепція підкреслює домінування маскулінності, тоді як фемінність вважається м'якшою, більш адаптивною і тому вторинною/підпорядкованою [7, с. 139].

До прихильників психоаналітичного підходу належать З. Фройд, К.Г. Юнг та Ж. Лакан. Вони сходяться на думці, що фемінність і маскулінність не є біологічно детермінованими, а набуваються індивідами в процесі соціалізації, але формуються на психологічному рівні через ідентифікацію. Крім того, в рамках цього підходу поняття фемінності/маскулінності є дещо неоднозначним, і виникає щось проміжне (умовна андрогінність) [7, с. 142]. Так, З. Фройд у роботі про психологічні наслідки анатомічних відмінностей між гендерами пише, що статеве життя дорослої жінки є «темним континентом» для психології. Далі вчений зазначає, що аналіз, наприклад, невротичних станів у пацієнтів потрібно досліджувати саме з найвіддаленішого періоду їх дитинства, часу раннього розквіту статевого життя [28].

У контексті постмодерністських підходів, ключовим для розуміння фемінності/маскулінності є поняття дискурсу. Постмодерністи розглядають фемінність/маскулінність не як стабільну норму, а як результат міжособистісної взаємодії. Вони є ідеологічними та соціальними конструктами, закріпленими та введенними в дію мовою та людською взаємодією. Іншими словами, на думку представників цього підходу, вони є лише версіями соціальної реальності. Вони гетерогенні, багатовимірні, мінливі, і люди «приміряють» моделі фемінності/маскулінності залежно від ситуації [18, с. 110].

Таким чином, розуміння понять фемінності та маскулінності є неоднозначним і, залежно від підходу, дослідники надають їм нових значень, але ці категорії є важливою частиною гендерної теорії.

На сучасному етапі ми можемо відійти від есенціалістських підходів і говорити про перехід до інтерпретацій фемінності та маскулінності в постмодерністській та конструктивістській парадигмах, де ці поняття є радше соціокультурними моделями поведінки, яку індивіди пропагують/демонструють у суспільстві [18, с. 112].

Таблиця 1

Систематизація наукових підходів до визначення гендерної ідентичності

Автор	Зміст наукового підходу
Джудіт Батлер	Постструктуралістський підхід: гендерна ідентичність як результат повторюваних дій та поведінки, яка постійно формується, а не біологічно або соціально визначена.
Роберт Коннелл	Соціальний конструктивізм. Гендер – це соціально створена ієрархічна структура, яка постійно підтримується через практики домінування та підпорядкування в суспільстві.
Емануела Ломбардо, Йоханна Кантола	Конструктивістський фемінізм, де гендерна ідентичність є динамічною соціальною категорією, яка змінюється в залежності від історичного та політичного контексту.
Сімон де Бовуар	Екзистенціалізм, в якому гендер не є вродженою характеристикою. Жінкою не народжуються, жінкою стають через соціальні умови, що створюють гендерну нерівність.
Майкл Кіммел	Гендер як соціальна практика – гендер визначається через соціальні очікування та норми, які впливають на поведінку індивідів.
З. Фройд, К.Г. Юнг та Ж. Лакан	Психоаналітичний підхід
Ч. Дарвін	Біологічний еволюційний підхід
І. Кон	Визначає гендерну ідентичність як усвідомлення приналежності до чоловічої або жіночої статі, коли кожен індивід ідентифікує себе як чоловіка, жінку або як поєднання обох статей
Сандра Бем	Гендерна схема: гендерна ідентичність формується через когнітивні схеми — ментальні структури, які люди використовують для обробки інформації про себе та інших на основі гендерних ролей.

Ерік Еріксон	Психосоціальний розвиток, де гендерна ідентичність є частиною процесу особистісної ідентичності, яка формується під час різних етапів психосоціального розвитку людини, особливо в підлітковому віці.
--------------	---

Дж.: складено автором на основі [7, 27, 28].

Таким чином, гендер – це складний соціокультурний конструкт, який суспільство конструює на основі розрізнення «жіночого» та «чоловічого». Це розрізнення ґрунтується на біполяризованому і навіть ієрархічному взаємопідпорядкуванні, де маскулінність є домінуючим елементом, а фемінність, відповідно, займає підлегле становище. У багатьох випадках це розрізнення використовується для виправдання гендерних стереотипів, які, в свою чергу, сприяють гендерній нерівності та дискримінації.

Висновки до розділу 1

Дослідження теоретичних засад фемінності та маскулінності дає можливість краще зрозуміти, як ці поняття еволюціонують у різних соціокультурних контекстах. Фемінність і маскулінність не є статичними чи природженими характеристиками, а значною мірою визначаються соціальними очікуваннями та культурними нормами і є динамічними соціальними якостями, що трансформуються і збагачуються на кожному конкретно-історичному етапі суспільного розвитку. Сучасні наукові підходи розглядають ці категорії як гнучкі й взаємопов'язані, що дозволяє особистості вільно інтегрувати в себе різні риси незалежно від біологічної статі. Будь-яка людина - жінка чи чоловік - бере участь у багатьох формах жіночності та маскулінності, які вона приймає (свідомо чи несвідомо) залежно від контексту, очікувань інших, життєвого етапу тощо. Питання взаємопроникнення фемінності та маскулінності є найбільш дискусійними і неоднозначними у наукових підходах, оскільки пов'язані з сексуальністю, гендерними ролями і морально-етичними установками соціуму.

Якщо стать є біологічною ознакою і визначає індивідів на основі їх репродуктивної анатомії на чоловічу і жіночу, гендер відноситься до чоловічої

приналежності – маскулінності, і жіночості – фемінності. Гендерні ролі - це ті соціально сконструйовані нормативні форми поведінки, що приписуються певній статі, які, в свою чергу, прив'язані до певної біологічної статі.

Традиційно маскулінність і фемінність концептуалізувалися як полярні кінці одного виміру, де маскулінність знаходиться в одній крайності, а жіночність – в іншій. Під цим визначенням висока маскулінність має на увазі відсутність жіночності, і навпаки. Іншими словами, людей можна класифікувати як чоловічі або жіночі особини. Сучасні теорії припускають, що маскулінність і фемінність, будучи окремими вимірами, здатні взаємодіяти та взаємопроникати в виміри один одного, отже, люди, незалежно від статі, одночасно володіють як чоловічими, так і жіночими атрибутами. Дослідження також свідчать про те, що взаємопроникнення фемінних і маскулінних рис сприяє розвитку гармонійної особистості, яка може більш гнучко адаптуватися до вимог сучасного суспільства.

Психологічні теорії, зокрема теорія гендерної схеми Сандри Бем, концепція гендерної ролі та теорія соціального навчання, підкреслюють роль виховання, соціалізації та культурного середовища у формуванні гендерних стереотипів і самоідентифікації.

Таким чином, теоретичні засади дослідження фемінності та маскулінності дозволяють глибше зрозуміти процеси формування гендерної ідентичності, їх вплив на поведінку та самосприйняття особистості, а також можливі шляхи подолання стереотипів і створення рівноправних соціальних умов для розвитку молоді.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ ФЕМІННОСТІ ТА МАСКУЛІННОСТІ В ЮНАКІВ І ДІВЧАТ

2.1. Методологія та методи дослідження гендерних ролей

Метою емпіричного дослідження є встановлення зв'язків і взаємовпливів між готовністю студента йти на ризик і копінг-стратегіями, які його використовують. Загальна вибірка складалася з студентів гуманітарних та технологічних спеціальностей у віці від 17 до 24 років. Серед них 57 жінок і 50 чоловіків.

Процес нашого дослідження складався з етапів підготовки, збору інформації, її обробки, інтерпретації даних і формулювання висновків.

Дослідження, спрямоване на аналіз факторів, що сприяють формуванню взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат, а також на оцінку ефективності застосовуваних стратегій, може стати основою для розробки рекомендацій, які допоможуть студентам краще адаптуватися до навчального процесу та підтримувати емоційну рівновагу в умовах інтенсивного освітнього навантаження.

Опитувальники і методи позитивного впливу на особистість – розробка і впровадження програм з розвитку взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат. Нижче ми детально розповімо про те, як працювати.

На початковому етапі було проведено збір, систематизація, аналіз і порівняння теоретичної бази з питань ризику, ризикованої поведінки, його значущості для інших соціальних і особистісних характеристик, механізмів подолання, стратегій і способів подолання поведінки. Виявлено зовнішні та внутрішні особливості, які можуть вплинути на ризик для окремої людини. Крім того, специфіка сприйняття ризику людиною, вивчення факторів, що викликають різне ставлення до ситуацій з одним і тим же фактором ризику, і, в цілому,

вивчення ризику і стратегій подолання дозволили нам краще зрозуміти, на що варто звернути увагу при проведенні наших власних досліджень. Наступний етап складався з відбору найкращого методичного матеріалу для розкриття конкретної теми і тестування випробовуваних на виявлення рівня толерантності до ризику.

Для реалізації 3-го і 4-го завдань, які передбачали практичне вивчення взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат, були використані наступні методи: діагностика рівня особистої готовності до ризику за шкалою Шуберта. Це дозволяє оцінити ступінь готовності до ризику. Під ним розуміється дія, що здійснюється в умовах невизначеності, як випадкова дія в надії на щасливий результат або як можлива небезпека.

«Опитувальник фемінності та маскулінності Сандри Бем» є найбільш широко використовуваним інструментом для вимірювання того, як дорослі оцінюють себе з точки зору гендеру. Опитувальник складається з 60 прикметників, кожен з яких оцінюється за семибальною шкалою, щоб визначити, наскільки точно він їх описує. З цього списку 20 прикметників представляють маскулінність, ще 20 - фемінність і останні 20 прикметників - нейтральність (Додаток А).

Особи, які набрали високі бали як за шкалою маскулінності, так і за шкалою фемінінності, вважалися андрогінними, особи, які набрали високі бали за шкалою фемінінності, але низькі за шкалою маскулінності, вважалися фемінінними, а особи, чиї бали за шкалою маскулінності були набагато вищими, ніж їхні результати за шкалою фемінінності, вважалися маскулінними. Термін

«недиференційовані» в цьому опитувальнику відноситься до осіб, які отримали однаково низькі результати за шкалами маскулінності та фемінінності.

Маскулінність – це типові традиційні чоловічі риси, такі як незалежність, рішучість, домінантність і впевненість у собі.

Фемінність – це типові традиційні жіночі характеристики, такі як поступливість, м'якість, чуттєвість, сором'язливість, м'якість і здатність співчувати та співпереживати.

Люди не обов'язково мають психологічно чітко виражену маскулінність чи фемінність. Особистість може містити важливі риси як маскуліного, так і фемінного типів. Вважається, що в андрогенному типі ці риси гармонійно поєднуються і доповнюють одна одну. Вважається, що таке гармонійне поєднання підвищує адаптаційні можливості таких людей [33, с. 101].

Методика «самооцінки схильності до екстремально небезпечної поведінки» Методика Д. Амірхана» індикатори копінг-стратегій «призначена для діагностики домінуючих копінг-стратегій особистості і визначає 3 групи копінг-стратегій: вирішення проблем, соціальні крім того, в анкету були включені незалежні питання про особистісні та соціально-демографічні характеристики респондента. Це допоміжні матеріали, які сприяють не тільки встановленню зв'язку між стратегіями подолання і небезпеками, а й аналізу незалежних параметрів: суб'єктивного благополуччя, збереження відносин і зростання. Це дозволяє нам виявляти нові взаємозв'язки між концепціями, які ми вивчаємо, і надалі будувати нові гіпотези для розширення сфери нашого дослідження (Додаток Б).

Після завершення попереднього етапу результати трьох методів вимагали порівняння та виявлення статистично значущих відмінностей та кореляцій. В ході розрахунку результати були розподілені по критеріям статі, приналежності до різних спеціальностей, в залежності від рівня схильності до небезпечної поведінки і загального стилю поведінки.

Для обробки результатів дослідження було застосовано кілька методів математичного аналізу, що дозволили забезпечити точність, надійність та валідність отриманих результатів:

1. Описова статистика:

- Використовувалися базові показники, такі як середнє арифметичне, мода, медіана, коефіцієнт варіації, дисперсія і стандартне відхилення. Це дозволяє отримати загальну картину щодо розподілу даних, виявити центральні тенденції та варіацію в результатах.

2. t-критерій Стюдента:

- Цей критерій був застосований для порівняння середніх значень між двома групами або умовами. Він допомагає визначити, чи існують статистично значущі різниці між середніми результатами за різними групами.

3. R-кореляційний критерій Пірсона:

- Використовувався для оцінки сили та напрямку лінійної залежності між змінними. Це дозволяє виявити кореляції між різними показниками, що важливо для визначення взаємозв'язків між змінними у досліджуваній групі.

4. Регресійний аналіз:

- Застосовувався для оцінки впливу одних змінних на інші. Це допомагає зрозуміти, як зміна певних факторів може вплинути на результати.

Оцінка результатів:

1. Методика підготовки до особистого ризику (Schubert PSK):

- Рівень оцінюється за шкалою від 0 до 100:
- 0-20 – низький рівень
- 21-39 – нижче середнього
- 40-60 – середній рівень
- 61-69 – вище середнього
- 70-100 – високий рівень

Важливою деталлю є те, що шкала мала негативні значення на початку, тому для точності результатів було проведено перенесення шкали на позитивну шкалу, зберігаючи пропорційність значень.

2. Методика самооцінки схильності до екстремально небезпечної поведінки (М. Цукерман):

- За кожною шкалою оцінка балів варіюється від 0 до 10:
- 0-3,1 – низький рівень
- 3,2-6,2 – середній рівень
- 6,3 і більше – високий рівень

3. Методика «Стратегії подолання» Амірхана:

- Оцінка за цією методикою використовує окремі шкали для визначення типів стратегій подолання стресу або труднощів. Інтерпретація даних дозволяє

визначити найбільш ефективні стратегії подолання, що застосовуються в конкретних умовах.

Мета обробки результатів: обробка отриманих даних спрямована на підтвердження або спростування гіпотези. Це важливий етап дослідження, що дозволяє зрозуміти, чи відповідають результати експерименту висунутим припущенням, а також зробити висновки щодо зв'язків між різними змінними.

2.2. Особливості вибірки та загальна процедура дослідження

Під час аналізу результатів досліджуваних за допомогою методики Сандри Бем нами було виявлено наступне (рис. 2.1):

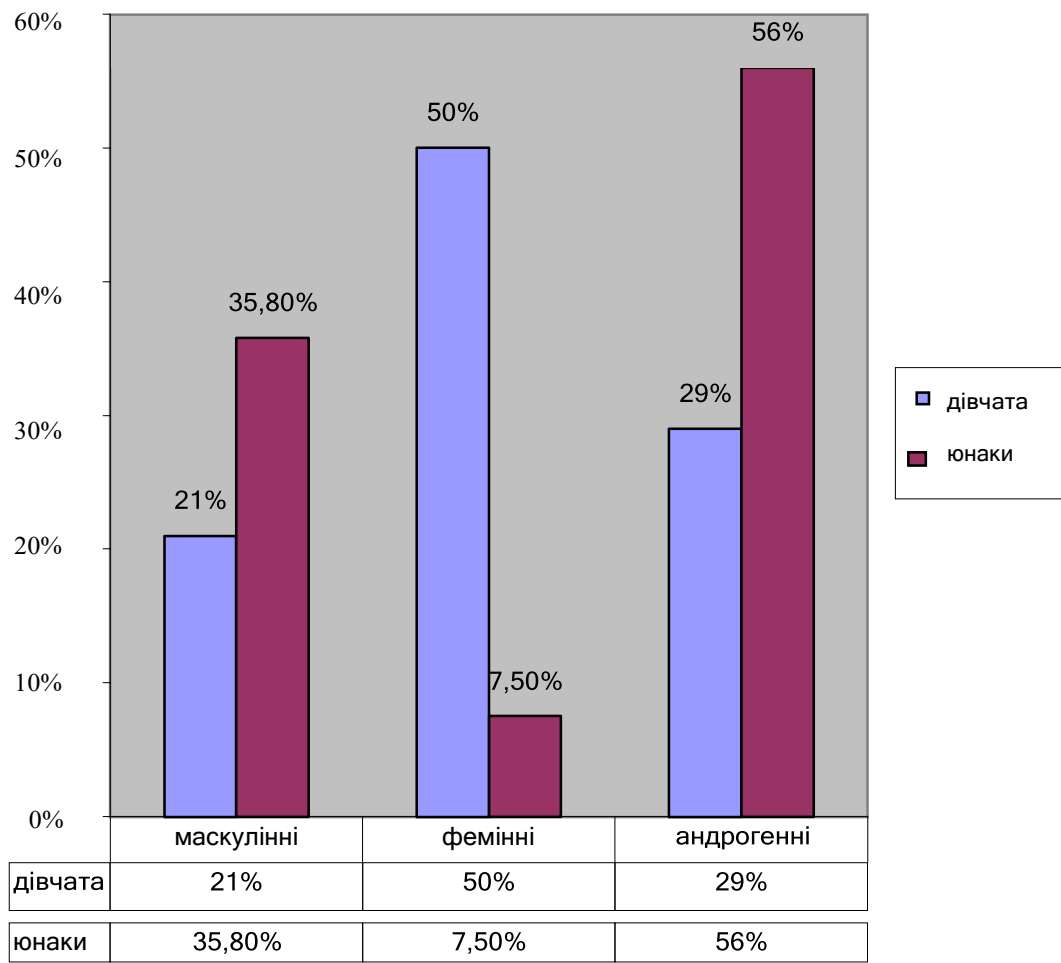

Рис. 2.1. Розподіл результатів хлопців та дівчат за методикою Сандри Бем (у %)

Таким чином, найбільш вираженою рисою особистості серед хлопців є андрогінність (56%), причому 35,8% хлопців мають андрогінні риси.

35,8% хлопців мають маскулінні риси і лише 7,5% - фемінні. Більшість дівчат мають фемінні риси (50%), проте 29% дівчат мають андрогінні риси, а 21% - маскулінні.

Таким чином, більшість хлопців (56%) і 29% дівчат мають андрогінні риси. Згідно з існуючими уявленнями, люди не обов'язково мають чітко виражену маскулінність і фемінність. Людина може мати суттєві риси як маскулінності, так і фемінності одночасно. Андрогенно вважається, що ці риси проявляються гармонійно і взаємодоповнюють один одного. Вважається, що така гармонійна інтеграція маскулінних і фемінних рис підвищує адаптаційні можливості андрогенного типу.

35,8% досліджуваних хлопчиків мають маскулінні риси. 21% дівчат також мають маскулінні риси особистості. Ці респонденти агресивні, домінантні, впевнені в собі, незалежні, схильні до ризику, лідерства, схильні відстоювати свою думку, сміливі, індивідуалістичні та незалежні.

Більшість дівчат (50%) і двоє хлопців (7,5%) виявилися жіночними, покірними, спокійними, довірливими, холоднокровними, емоційними, м'якими, прагматичними, консервативними, інтуїтивними, емпатичними та інфантильними.

Результати психодіагностичного дослідження показують наступну картину розподілу рівнів схильності до ризику серед опитаних:

- 44% опитаних мають середній рівень схильності до ризику, що є найбільш поширеним у групі.
- 37% мають рівень нижче середнього, що вказує на низьку схильність до ризику.
- 14% мають рівень вище середнього, що свідчить про помірну схильність до ризику.
- 5% мають високий рівень схильності до ризику, що вказує на високий рівень ризикованої поведінки.

Загалом, середній рівень схильності до ризику є найбільш поширеним серед учасників дослідження, що дозволяє зробити висновок, що переважна більшість осіб мають помірну схильність до ризику. Це також може свідчити про те, що більшість учасників оцінюють свою поведінку як помірно ризиковану, уникаючи як надмірної, так і надмірно обережної поведінки.

Таблиця 2.1

Норми оцінки результатів методики «Індикатор копінг-стратегій»

Д. Амірхана

Рівень	Вирішення проблем	Пошук соціальної підтримки	Уникнення проблем
Дуже низький	< 16	< 13	< 15
Низький	17-21	14-18	16-23
Середній	22-30	19-28	24-26
Високий	> 31	> 29	> 27

Ми перетворили отримані числові показники в позитивні значення, зберігши пропорційність при визначенні рівня, для точності розрахунків. Середньозважений Груповий Індекс толерантності до ризику ($46,56 \pm 14,06$) відповідає середньому рівню. Медіана та середнє значення збігаються, що вказує на нормальний розподіл даних у вибірці. Однак досліджувані вибірки характеризуються високою дифузією даних, що підтверджується показниками дисперсії і коефіцієнтом варіації (Таблиця 2.2).

Різниця у відсотках ризику по групі незначна окремо для жінок і чоловіків, але варіюється в певних межах. Однак більш детальний аналіз результатів для жінок і чоловіків показав суттєві відмінності.

Середня толерантність до ризику для жінок становить $43,46 \pm 15,11$ – середнє значення. Медіана та середнє значення збігаються, що вказує на нормальний розподіл даних у вибірці. Однак дана вибірка характеризується високою дифузністю даних, що підтверджується показниками дисперсії і

коефіцієнтом варіації. Середній бал для чоловічої вибірки становить $50,1 \pm 11,93$. Медіана та середнє значення збігаються, що вказує на нормальний розподіл даних у вибірці.

Таблиця 2.2

Показники готовності до ризику студентів

	Загальногрупові	Жінки	Чоловіки
Середнє значення $\pm$ стандартне відхилення	$46,56 \pm 14,06$	$43,46 \pm 15,11$	$50,1 \pm 11,93$
Дисперсія	197,5	228,36	142,38
Коефіцієнт варіації	30%	35%	24%
Мода	38	38	55
Медіана	48	42	51,5

Результати свідчать про наявність значних відмінностей у схильності до ризику між чоловіками та жінками, а також між студентами гуманітарних і технічних спеціальностей.

1. Гендерний аналіз показує, що чоловіки мають більш високий рівень схильності до ризику, із різницею у 7 одиниць між жінками та чоловіками. Це може свідчити про гендерні відмінності в ризикованій поведінці, що потребує подальшого дослідження, зокрема з урахуванням соціокультурних чинників.

2. Порівняння толерантності до ризику студентів гуманітарних і технічних спеціальностей також виявляє суттєві відмінності:

- Студенти технічних спеціальностей мають середній показник толерантності до ризику $51,92 \pm 11,85$, що є вищим за аналогічний показник серед гуманітаріїв.

- Студенти гуманітарних спеціальностей мають середнє значення $41,30 \pm 14,16$, що вказує на менш виражену схильність до ризику в порівнянні з технарями.

3. Медіанні значення для обох груп (гуманітаріїв та технарів) однакові і складають 39, що свідчить про нормальний розподіл даних. Однак, дисперсія та коефіцієнт варіації вказують на більшу варіативність у групі гуманітаріїв, що можна пояснити більшими відмінностями в поведінкових реакціях на ризик у цій групі:

- Для гуманітаріїв дисперсія становить 200,4, а коефіцієнт варіації — 34%.

- Для студентів технічних спеціальностей дисперсія складає 140,3, а коефіцієнт варіації — 23%.

4. Значення для жінок у групах гуманітаріїв та технарів вказують на те, що відмінності у підготовці до ризику спостерігаються тільки серед жінок, що може бути пов'язано з різними соціокультурними впливами на жінок у цих спеціальностях.

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що гендер і спеціальність мають важливе значення у формуванні толерантності до ризику, при цьому більш значні відмінності спостерігаються саме у групі жінок, особливо серед студентів гуманітарних спеціальностей. Це відкриває можливості для подальшого дослідження впливу цих факторів на формування рішень у ризикових ситуаціях (Таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Показники готовності до ризику студенток гуманітарних та технічних спеціальностей

	Студентки гуманітарних спеціальностей	Студентки технічних спеціальностей
Середнє значення $\pm$ стандартне відхилення	39 $\pm$ 14	53,94 $\pm$ 12,26
Дисперсія	197,95	150,3
Коефіцієнт варіації	36%	23%
Мода	38	50
Медіана	38	52

Результати дослідження показують цікаві й важливі відмінності в схильності до ризику серед студентів, які навчаються за різними спеціальностями, а також виявляють гендерні відмінності в цих схильностях.

1. Гендерні відмінності в схильності до ризику:

- Чоловіки: Для чоловіків, які навчаються як за технічними, так і гуманітарними спеціальностями, схильність до ризику не має суттєвих відмінностей між групами (середнє значення становить $50,97 \pm 11,7$ для технарів і $47,86$ для гуманітаріїв). Це свідчить про те, що для чоловіків спеціальність не має істотного впливу на їх готовність до ризику.

- Жінки: Для жінок на технічних спеціальностях спостерігається значно вища схильність до ризику ($53,94 \pm 12,26$) в порівнянні з гуманітаріями (39 ± 14). Це підтверджується значним розкидом результатів у гуманітаріїв, що може бути пов'язано з різними факторами, такими як соціокультурні норми і особистісні відмінності.

2. Дисперсія і коефіцієнт варіації:

- У жінок гуманітарних спеціальностей спостерігається висока дисперсія (197,95) і коефіцієнт варіації 36%, що вказує на значну варіативність у групі, де є як дуже низькі, так і високі показники схильності до ризику.

- У жінок технічних спеціальностей дисперсія 150,3 та коефіцієнт варіації 23% свідчать про меншу варіативність і більш стабільний рівень схильності до ризику в цій групі.

3. Самооцінка схильності до екстремально небезпечної поведінки:

- Основні риси: За результатами самооцінки схильності до екстремально небезпечної поведінки, основною рисою для 46% респондентів є пошук гострих відчуттів. Для 21% це нетерпимість до одноманітності, для 18% — пошук нових вражень, а для 15% — неадаптивне прагнення до труднощів.

- Для жінок лідирує пошук гострих відчуттів, а на другому місці знаходиться нетерпимість до монотонності.

- Для чоловіків також лідирує пошук гострих відчуттів, але на другому місці спостерігається неадаптивне прагнення до труднощів.

4. Середні значення самооцінки для всіх студентів:

- Пошук гострих відчуттів: $5,30 \pm 2,48$
- Нетерпимість до одноманітності: $4,23 \pm 1,67$
- Пошук нових вражень: $4,35 \pm 1,9$
- Неадаптивне прагнення до труднощів: $3,79 \pm 2,08$

Ці результати вказують на те, що схильність до ризику має різні прояви залежно від спеціальності та гендеру. Чоловіки загалом мають вищий рівень ризикованої поведінки, але спеціальність не є істотним фактором для них, тоді як у жінок спеціальність (технічна чи гуманітарна) суттєво впливає на їхню схильність до ризику, причому у студенток гуманітарних спеціальностей спостерігається більша варіативність у поведінці.

Таблиця 2.4

Загальногрупові показники самооцінки схильності до екстремально-ризикованої поведінки

	Пошук гострих відчуттів	Непереносимість одноманітності	Пошук нових вражень	Неадаптивне прагнення до труднощів
Середнє значення $\pm$ стандартне відхилення	$5,30 \pm 2,48$	$4,23 \pm 1,67$	$4,35 \pm 1,9$	$3,79 \pm 2,08$
Дисперсія	6,17	2,78	3,62	4,32
Коефіцієнт варіації	47%	39%	44%	55%
Мода	7	5	4	2
Медіана	6	4	4	4

Виконаний аналіз даних дозволяє зробити наступні висновки:

1. Середні значення та показники підгруп узгоджуються, що вказує на нормальний розподіл даних у вибірці.

2. Гендерний аналіз самооцінки схильності до екстремально небезпечної поведінки показує значні відмінності між чоловіками та жінками. Зокрема, у жінок показник пошуку гострих відчуттів майже вдвічі вищий, ніж у чоловіків,

що свідчить про більш високу схильність до пошуку емоційно насичених і екстремальних ситуацій.

3. Показники самооцінки схильності до екстремальної небезпечної поведінки незначно змінюються в залежності від спеціальності. У студентів гуманітарних спеціальностей значення показників по всіх категоріях є нижчими, ніж у студентів технічних спеціальностей, що може свідчити про різні психологічні особливості студентів цих напрямків.

4. Отримані результати вимагають подальшого статистичного підтвердження та детального аналізу, зокрема щодо розбіжностей у пошуку гострих емоцій серед студентів різних спеціальностей і гендерних груп.

Таким чином, для більш точного аналізу і розуміння відмінностей серед респондентів буде корисно подальше дослідження за допомогою методики визначення екстремальної поведінки з урахуванням як статі, так і спеціальності студентів.

Що стосується прагнення до гострих відчуттів, то була виявлена різниця між студентками гуманітарних спеціальностей і негуманних професій. Середнє арифметичне для студенток гуманітарних спеціальностей становить $4,6 \pm 2,31$. Медіана дорівнює 5, а середнє значення те саме, що вказує на нормальний розподіл даних у вибірці. Дисперсія дорівнює 5,32, а коефіцієнт варіації дорівнює 50%, що вказує на високий розкид даних.

Показник для студентів негуманних спеціальностей становить $6,88 \pm 2,2$. Дисперсія становить 4,86, а коефіцієнт варіації - 32%, що вказує на значний розкид даних у вибраній групі. Медіана - 8 і середні показники узгоджуються, що свідчить про нормальний розподіл даних у вибірці. Інші показники тенденції екстремально небезпечної поведінки школярів

За технічними і гуманітарними спеціальностями істотних відмінностей немає і не збігаються з показниками всієї групи.

Аналізуючи методику Шуберта з діагностики рівня особистої готовності до ризику PSK, було встановлено, що студентки технічних спеціальностей більш

підготовлені до небезпечних ситуацій, ніж жінки, які навчаються на гуманітарних факультетах. За результатами методики

Згідно з «самооцінкою тенденцій в екстремально небезпечній поведінці» М. Цукермана, студентки технічних спеціальностей більш гідні гострих відчуттів, ніж жінки, які навчаються на гуманітарних факультетах. Обидві технології, пов'язані з ризиком, вказують на те, що школярки з технічними спеціальностями, швидше за все, піддаються ризику.

Чоловіки, які навчаються за різними спеціальностями, отримують такі результати: у студентів гуманітарних спеціальностей пошук гострих відчуттів становить $5 \pm 2,22$, нетерпимість до монотонності - $4 \pm 1,51$, пошук нових вражень - $4,28 \pm 2,22$, а неадаптивне прагнення до труднощів - $3,67 \pm 2,14$. Пошук гострих проблем становить $5 \pm 2,22$, непереносимість монотонності - $4,43 \pm 1,5$, пошук нових проблем - $4,07 \pm 1,33$, а неадаптивні зусилля при виникненні труднощів - $4 \pm 2,08$. Відмінностей в результатах між чоловіками, які навчаються за різними спеціальностями, зафіксовано не було. Також різниця між показниками чоловіків і показниками загальної групи незначна.

Якщо ми проаналізуємо загальні показники екстремально небезпечної поведінки за фахом і розділимо їх на групи за статтю, то побачимо, що різниця в бажанні випробувати гострі відчуття на груповому рівні викликана тільки відмінностями між жінками. Чоловіки різних професій істотно не відрізняються за своєю схильністю до екстремально небезпечної поведінки.

Юнаки та дівчата все частіше демонструють ознаки обох гендерних типів поведінки, що свідчить про зростаючу варіативність та індивідуалізацію особистісних рис. Зокрема, виявлено, що юнаки можуть проявляти такі фемінні якості, як емпатія та турботливість, тоді як дівчата демонструють риси маскулінності, як-от лідерські здібності та рішучість.

Кореляційний аналіз отриманих даних дозволив дійти таких висновків:

1. Маскулінні риси поведінки є чинником, що зумовлює схильність до використання конфронтаційних технік під час вирішення конфліктів, а також характеризуються високим рівнем конфліктності.

2. Андроґенні риси поведінки сприяють застосуванню співробітництва та компромісу як ефективних стратегій у конфліктних ситуаціях.

Таким чином, можна стверджувати, що ґендерна ідентичність істотно впливає на вибір поведінкових моделей у конфліктних ситуаціях.

Ці результати свідчать, що традиційні уявлення про ґендерну поведінку стають менш значущими, а взаємопроникнення фемінних і маскулінних рис сприяє ґармонійному розвитку особистості, дозволяючи краще адаптуватися до соціальних змін і викликів. Така ґнучкість у ґендерній поведінці розширює можливості для самовираження молоді та сприяє формуванню більш толерантного та рівноправного суспільства, в якому кожен може вільно проявляти себе, незалежно від ґендерних стереотипів.

2.3. Діагностика механізму взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат

Вивчення механізму взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат відіграє важливу роль у розвитку наукового розуміння та впливу на соціальні та економічні процеси. У багатьох аспектах сучасного суспільства, в тому числі й у сфері фінансових рішень та управління бізнесом, розуміння різниці у схильності до ризику між чоловіками та жінками має велике значення.

Враховуючи соціокультурні та психологічні особливості кожної статі, можна розробити більш ефективні стратегії управління ризиком та сприяти створенню більш стійких та стабільних умов для розвитку суспільства [21, с. 87].

Вивчення різниці механізму взаємопроникнення фемінності та маскулінності між чоловіками та жінками є важливою складовою соціально-психологічного дослідження. Аналізуючи дані, отримані з різних досліджень, можна виявити певні відмінності у сприйнятті та відношенні до ризику між ґендерами [22, с. 214].

Наприклад, деякі дослідження свідчать, що чоловіки частіше приймають ризиковані рішення у фінансовій сфері, тоді як жінки більш обережні і здебільшого уникають ризикованих ситуацій. Виявлення цих різниць може мати

значний вплив на подальші дослідження та розробку стратегій управління ризиками в різних сферах життя.

Розуміння гендерних аспектів механізму взаємопроникнення фемінності та маскулінності в юнаків і дівчат дозволить краще адаптувати програми та політики для підтримки гендерної рівності і забезпечення ефективного управління ризиками для всіх членів суспільства.

Загальна тенденція показує, що чоловіки та жінки мають різні підходи до управління ризиком, що відображається у їхньому сприйнятті та реакції на ризиковані ситуації.

Висновки до розділу 2

У сучасному суспільстві юнаки та дівчата проявляють дедалі більшу схильність до поєднання фемінних і маскулінних рис, що свідчить про зміну традиційних гендерних уявлень. Це взаємопроникнення гендерних рис дозволяє молоді адаптуватися до сучасних соціальних і культурних викликів, відкриває можливості для самовираження та розширює варіативність особистісного розвитку.

Результати дослідження підтверджують, що взаємопроникнення фемінності та маскулінності сприяє формуванню більш гармонійної особистості, яка здатна проявляти гнучкість у різних соціальних ситуаціях, використовуючи риси, необхідні для успішної взаємодії. Наприклад, емоційна чутливість та емпатія (традиційно фемінні риси) можуть поєднуватися з рішучістю та стійкістю (характерними для маскулінності), формуючи всебічно розвинених індивідів.

Таким чином, дослідження свідчить, що поділ на «чоловічі» та «жіночі» риси стає менш значущим для молоді, що позитивно впливає на їхнє особистісне становлення та здатність адаптуватися до швидкозмінного світу. Взаємопроникнення фемінності та маскулінності розширює можливості для самореалізації, допомагає знизити рівень гендерних стереотипів і сприяє створенню більш рівноправного та толерантного суспільства.

РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОПРОНИКНЕННЯ ФЕМІННОСТІ ТА МАСКУЛІННОСТІ В СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

3.1. Програма психолого-педагогічного розвитку та рефлексії студентами ЗВО конструктивних моделей гендерної поведінки в сучасному соціумі

У сучасному соціумі гендерні питання набувають дедалі більшої важливості, що зумовлено як соціальними, так і освітніми трансформаціями. Студенти закладів вищої освіти (ЗВО) перебувають на етапі формування особистісних, професійних та соціальних цінностей. Тому створення умов для усвідомлення ними принципів гендерної рівності, подолання стереотипів і розвиток конструктивних моделей гендерної поведінки є важливим завданням психолого-педагогічного супроводу вищої освіти [34, с. 115].

Тренінг «Подорож у пошуках професійної ідентичності»

Мета тренінгу: допомогти учасникам усвідомити власні професійні інтереси, цінності, здібності та сформувані чітке уявлення про бажаний професійний шлях.

Цільова аудиторія: студенти.

Тривалість:

3 години (з можливістю адаптації до 2 годин).

Ресурси:

- Фліпчарт, маркери, стікери.
- Роздруковані аркуші для завдань.
- Мультимедійний проєктор (за потреби).

Програма соціально-психологічного тренінгу «Подорож у пошуках професійної ідентичності» загалом та її завдання зокрема співвідносяться із психодіагностичними, психокорекційними процесами, із процесом професійної підготовки (навчанням), із психотерапією, самовдосконаленням та готовністю до професійної діяльності (рис. 2.2).

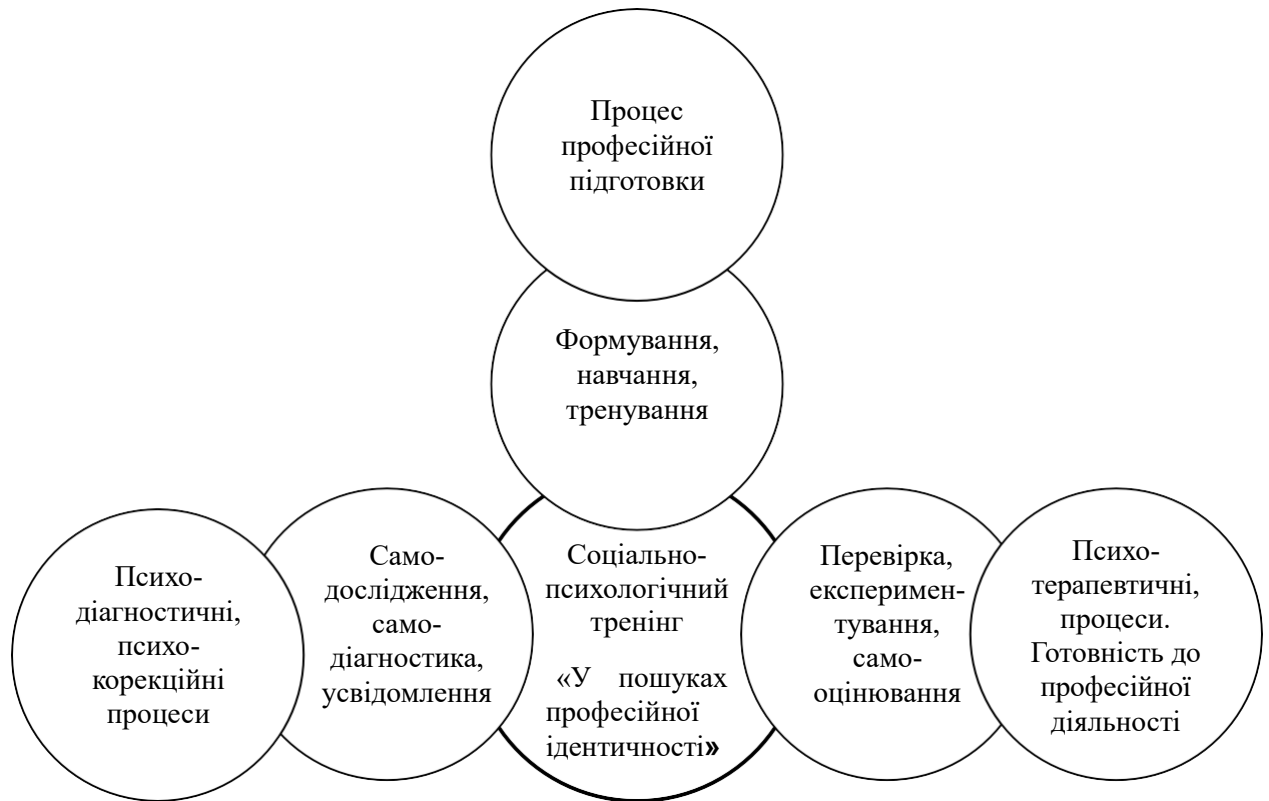

Рис. 2.2. Співвідношення завдань та складових програми соціально-психологічного тренінгу

Програма тренінгу

1. Вступна частина (20 хвилин)

1.1. Привітання та знайомство (10 хвилин)

- Ведучий пропонує учасникам коротко представитися та назвати, яку професію вони мріяли обрати в дитинстві.

- Вправи на розігрів: «Моя суперсила»: кожен називає одну свою позитивну рису або вміння.

1.2. Оголошення мети тренінгу (10 хвилин)

- Ведучий пояснює, що сьогоднішній тренінг — це «подорож», яка допоможе кожному краще зрозуміти свої професійні бажання та визначитися з подальшими кроками.

2. Основна частина (2 години)

2.1. Зупинка 1: «Моя особистість» (30 хвилин)

- Мета: Усвідомити власні інтереси, сильні сторони та життєві цінності.
- Вправа «Колесо цінностей» (15 хвилин):

Учасники малюють «колесо», поділене на сектори (наприклад, сім'я, кар'єра, розвиток, творчість тощо), і заповнюють його, позначаючи, наскільки важливі для них кожна з цих сфер.

- Рефлексія: Учасники діляться, яка сфера займає найбільше місце в їхньому житті та як це може впливати на вибір професії.

2.2. Зупинка 2: «Мій ідеальний день» (30 хвилин)

- Мета: Візуалізувати, як виглядає бажане професійне життя.
- Вправа: Учасники пишуть короткий опис свого «ідеального робочого дня» через 5 років (що вони роблять, з ким працюють, де знаходяться).
- Обговорення в парах: Учасники обмінюються уявленнями про ідеальний день і шукають спільні риси.

2.3. Зупинка 3: «Мій професійний профіль» (40 хвилин)

- Мета: Визначити конкретні професійні напрямки, які відповідають здібностям і бажанням.
- Вправа «Мої 3 професії»:

Учасники пишуть три професії, які їх цікавлять, і під кожною зазначають:

- Чому це цікаво?
- Які навички потрібні?
- Які кроки треба зробити, щоб досягти цієї мети?
- Групове обговорення: Кожен презентує одну із професій і свої висновки.

2.4. Зупинка 4: «Мій план дій» (20 хвилин)

- Мета: Скласти конкретний план подальших дій для досягнення професійної мети.
- Вправа: Учасники заповнюють шаблон:
 - Моя мета:
 - Навички, які потрібно розвинути:
 - Люди, які можуть допомогти:

- Мої перші три кроки:

3. Завершальна частина (30 хвилин)

3.1. Рефлексія (15 хвилин)

- Учасники відповідають на питання:

- Що було найбільш корисним сьогодні?
- Який перший крок я зроблю після цього тренінгу?

3.2. Вправа «Символ моєї подорожі» (15 хвилин)

- Учасники малюють або описують символ, який уособлює їхню професійну подорож, і презентують його групі.

Очікувані результати:

- Учасники краще розуміють свої професійні цілі.
- Сформовано індивідуальні плани дій для досягнення професійної ідентичності.
- Покращено навички саморефлексії та критичного аналізу власних здібностей.

Для досягнення цілей тренінгу вправи інших дослідників були адаптовані та змінені. У процесі аналізу роботи з тренінговими групами виявлено кілька труднощів. На початкових етапах серед учасників спостерігалось непорозуміння щодо переваг участі в таких заходах. Проте це було помітно лише під час ознайомлення з форматом груп, адже вже після першої сесії рівень мотивації студентів значно зріс. Серед початкових скарг учасників можна було почути нарікання на перевантаження, дефіцит часу та велику кількість обов'язкових занять.

Додаткову увагу довелося приділити правилам конфіденційності в групах. Це стало важливим через те, що після тренінгових занять учасники часто ділилися враженнями з друзями чи одногрупниками, що могло порушувати домовленості. Утім, ця проблема була швидко вирішена завдяки акценту на важливості дотримання правил.

Щодо проведення окремих тренінгових сесій, серйозних труднощів не виникало, хоча деякі вправи вимагали підвищеної уваги та тактовності з боку

тренера. Це було пов'язано з високим рівнем емоційної залученості учасників. Наприклад, у вправі «Знайомство з психологом» емоції учасників були особливо вираженими, адже деякі студенти залишилися незадоволеними тим, як їх представили партнери. У цьому випадку тренеру довелося не тільки ідентифікувати ці емоції, але й глибше проаналізувати причини такого незадоволення.

На сьомій тренінговій сесії, яка була присвячена професійним ризикам, винагородам і бонусам, учасники активно обговорювали свої страхи та тривоги щодо майбутньої професійної діяльності. Більшість висловлювали побоювання з приводу можливого емоційного вигорання, професійних деформацій та високої ціни професійного успіху. У цій ситуації особливе значення мала взаємна підтримка групи, яка допомогла завершити заняття в позитивному ключі. Це надихнуло учасників і сприяло формуванню віри у власні сили.

На фінальному занятті, коли група вже мала завершити свою роботу, учасники прагнули продовжити спільний час. Це призвело до перевищення запланованого часу на 30 хвилин, незважаючи на зусилля тренера дотримуватися встановлених меж.

Наприкінці тренінгу учасникам запропонували заповнити анкету для оцінки його ефективності. Більшість студентів зазначили, що тренінг повністю виправдав їхні очікування, сприяв розвитку особистісних та професійних навичок, а також допоміг краще зрозуміти себе як майбутніх фахівців та членів професійної спільноти.

Оцінка ефективності впровадження тренінгу здійснювалася за об'єктивними та суб'єктивними критеріями. До об'єктивних належали результати психодіагностичних досліджень, а суб'єктивними критеріями стали відгуки учасників, які відображали їхні враження від занять, а також функціонування дискусійних клубів і семінарів.

3.2. Система психологічних рекомендацій суб'єктам освітнього процесу щодо профілактики гендерної дискримінації у сучасних ЗВО

Гендерна дискримінація може негативно впливати на психічне здоров'я, самопочуття та успішність студентів, тому розробка системи рекомендацій сприятиме формуванню здорового соціального клімату, де кожен може вільно розвиватися без упереджень і стереотипів.

Першим кроком до зниження рівня дискримінації є усвідомлення її існування. Для цього важливо проводити тренінги, лекції та семінари з питань гендерної рівності, які б роз'яснювали сутність гендерної дискримінації, її наслідки та способи її уникнення. Такі заходи допоможуть формувати критичне мислення у студентів і викладачів та навчать їх розпізнавати дискримінаційні практики.

Викладачам рекомендовано адаптувати свої програми так, щоб вони не містили гендерних стереотипів чи упереджень. Навчальні матеріали повинні враховувати різноманітність статей та гендерних ідентичностей і включати гендерно нейтральні приклади. Це сприятиме усуненню стереотипів і формуванню рівноправного ставлення до представників усіх гендерів [33, с. 121 – 128].

Викладачам, адміністрації та всім учасникам освітнього процесу варто працювати над створенням атмосфери, де кожен студент відчуває себе комфортно та захищено. Усі форми зневажливого ставлення чи дискримінації мають засуджуватися, а студенти повинні знати, що їхні права захищені, і що вони можуть звернутися по підтримку у випадку гендерної дискримінації.

Важливою складовою профілактики дискримінації є виховання емпатії та толерантності. Це можна реалізувати через спеціальні психологічні тренінги, практичні заняття та інтерактивні вправи, що розвивають здатність до розуміння та прийняття інших людей, незалежно від їхньої гендерної приналежності.

Система психологічного супроводу в ЗВО має включати послуги професійних психологів, які готові надати підтримку студентам, які зазнали

гендерної дискримінації або мають труднощі з адаптацією у гендерно-нейтральному середовищі. Також варто надавати індивідуальні консультації викладачам, які бажають дізнатися, як уникати гендерної упередженості в педагогічній діяльності [36, с. 83].

Викладачам рекомендується залучати студентів до проєктів, які досліджують гендерну рівність, права людини, питання різноманітності та інклюзії. Це дозволить студентам самостійно оцінювати гендерну ситуацію в суспільстві та розуміти важливість рівноправного ставлення. Наукові роботи з цих питань також сприятимуть формуванню активної громадянської позиції студентів і підтримці гендерної рівності.

Керівництву закладу освіти варто впровадити механізми контролю за станом гендерної рівності в ЗВО. Це можуть бути опитування, анонімні анкети та інші інструменти, що дозволяють оцінювати рівень гендерної толерантності в колективі. Виявлені проблеми повинні оперативно вирішуватися, а також розроблятися нові підходи до запобігання дискримінації [37, с. 346].

Співпраця з організаціями, що займаються питаннями гендерної рівності та прав людини, може надати ЗВО необхідні ресурси та знання для боротьби з дискримінацією. Експерти можуть проводити тренінги, семінари, надавати консультації та забезпечувати навчальні заклади методичними матеріалами з тематики гендерної рівності [48, с. 240].

Використання гендерно нейтральної мови у навчальному процесі, офіційних документах та комунікаціях сприятиме формуванню рівноправного ставлення. Це передбачає відмову від зневажливих звернень, уникнення стереотипного опису ролей та використання гендерно нейтральних термінів.

Психологам, педагогам та адміністрації важливо залучати студентів до дискусій на тему гендерної рівності та антидискримінаційних практик. Організація круглих столів, конференцій та воркшопів дозволить студентам та викладачам обмінюватися думками, підвищувати свою обізнаність та формувати відповідальну позицію щодо цієї проблеми.

Загалом, запропонована система психологічних рекомендацій спрямована на створення гармонійного освітнього середовища, де гендерна рівність стане не просто ідеєю, а щоденною практикою. Реалізація таких рекомендацій дозволить знизити рівень гендерної дискримінації, підвищити толерантність та сприяти особистісному зростанню студентів та викладачів у сучасних ЗВО [38, с. 211].

Висновок щодо системи психологічних рекомендацій для профілактики гендерної дискримінації в закладах вищої освіти вказує на важливість формування інклюзивного освітнього середовища, де кожен учасник почувається захищеним та поважним.

Розробка і впровадження навчальних програм без гендерних стереотипів, використання гендерно-нейтральної мови, а також проведення освітніх заходів з підвищення обізнаності щодо гендерної рівності сприяють зниженню рівня дискримінації. Важливими елементами є забезпечення психологічної підтримки, залучення студентів до навчальних проєктів з прав людини та регулярний моніторинг гендерної рівності.

Психологічні рекомендації також акцентують на розвитку емпатії та толерантності, що забезпечує гармонійне співіснування в колективі.

Така система сприяє позитивним змінам у поведінці, дозволяє уникати конфліктів та дискримінаційних ситуацій, забезпечуючи рівні можливості для професійного та особистісного розвитку студентів і викладачів.

Висновки до розділу 3

Висновок щодо програми психолого-педагогічного розвитку студентів закладів вищої освіти для формування конструктивних моделей гендерної поведінки та профілактики гендерної дискримінації вказує на необхідність інтеграції гендерно-чутливого підходу в освітній процес.

Ефективна програма має поєднувати навчальні, практичні та рефлексивні компоненти, які спрямовані на розвиток усвідомлення гендерних ролей, саморефлексію та розуміння конструктивної взаємодії. Психологічні рекомендації для учасників освітнього процесу включають практики зниження гендерних стереотипів, створення безпечного середовища для самовираження студентів незалежно від гендерної ідентичності, а також підтримку індивідуальних особливостей.

Важливими компонентами програми є тренінги та інтерактивні сесії, які розвивають емоційний інтелект, здатність до емпатії, толерантність, а також навички вирішення конфліктів. Крім того, програма має передбачати регулярну оцінку гендерної ситуації в закладі освіти, індивідуальну підтримку студентів і навчання щодо прав людини та гендерної рівності.

Таким чином, така система психолого-педагогічного розвитку сприятиме гармонійному формуванню особистості студентів, створенню інклюзивного простору в закладах вищої освіти, де кожен матиме можливість вільно розвиватися та реалізовувати свій потенціал, що є необхідною умовою для сучасного демократичного суспільства.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження психологічних особливостей взаємопроникнення фемінності та маскулінності у юнаків і дівчат демонструють, що гендерна ідентичність молоді стає дедалі більш багатогранною та гнучкою. Сучасні юнаки та дівчата все частіше інтегрують у свою поведінку як фемінні, так і маскулінні риси, що дозволяє їм ширше проявляти себе в різних соціальних і життєвих ситуаціях. Ця тенденція свідчить про зміну традиційних уявлень про гендерні ролі, де жорсткий поділ на «чоловічі» та «жіночі» риси поступово втрачає актуальність.

Виявлено, що взаємопроникнення фемінності та маскулінності позитивно впливає на розвиток особистісних якостей, необхідних для успішної адаптації до сучасних викликів. Юнаки та дівчата, які здатні проявляти гнучкість у гендерних ролях, мають більшу емоційну стійкість, відкритість до нових можливостей і готовність приймати різні життєві рішення. Така інтеграція гендерних якостей сприяє гармонійному розвитку особистості, зміцнює її соціальну адаптивність та допомагає знижувати рівень стресу й психологічного напруження.

Таким чином, взаємопроникнення фемінних та маскулінних рис у молоді сприяє формуванню більш зрілої, емоційно стійкої і толерантної особистості, здатної вільно адаптуватися до динамічних змін суспільства.

Результати емпіричного дослідження дозволяють зробити такі висновки: 56% юнаків і 29% дівчат демонструють андрогінні характеристики. Відомо, що особистість не завжди має чітко визначені ознаки фемінності чи маскулінності. Людина може одночасно поєднувати значні риси обох типів, які у випадку андрогінності гармонійно співіснують та доповнюють одна одну. Це гармонійне поєднання властивостей сприяє підвищенню адаптивності андрогінної особистості.

35,8% юнаків мають маскулінні риси, серед яких домінують такі якості, як агресивність, впевненість у собі, схильність до лідерства, рішучість, незалежність і прагнення до ризику. Водночас, 21% дівчат також виявляють

маскулінні особливості, демонструючи незалежність, сміливість, наполегливість у відстоюванні своєї думки та індивідуалізм.

Більшість дівчат (50%) та невелика частка юнаків (7,5%) проявляють фемінні риси, які характеризуються такими якостями, як ніжність, довірливість, емоційність, спокій, прагматизм, емпатія, консервативність та інтуїтивність. Ці риси часто супроводжуються покірністю і м'якістю, що є типовими для фемінної поведінки.

У ході дослідження особливостей схильності до ризику у студентському віці з урахуванням гендерного аспекту було виявлено ряд важливих висновків. Перш за все, виявлено, що існують значні різниці у схильності до ризику між чоловіками та жінками. Чоловіки, зазвичай, мають більшу тенденцію до ризикованої поведінки, особливо в аспекті фізичних та соціальних ризиків. У той час як жінки, зазвичай, виявляють більшу обережність та обережність в прийнятті рішень, що пов'язані з ризиком.

Крім того, було виявлено, що гендерні стереотипи та соціокультурні фактори значно впливають на схильність до ризику у студентському середовищі. Зокрема, студенти можуть відчувати тиск оточення або культурних очікувань, що впливає на їхні рішення та поведінку. Зазначені висновки свідчать про необхідність подальших досліджень та розробки інтервенційних стратегій, спрямованих на зменшення ризикованої поведінки серед студентської молоді та підвищення рівня їхнього благополуччя та безпеки.

Досліджено концептуальний підхід до понять «ризик» та «ризикована поведінка». Ми виходимо з того, що психологічна сутність ризику полягає в невизначеній ситуації, ситуації, що призводить до непередбачуваних наслідків подій, які можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки для індивіда.

До компонентів ризикової ситуації відносяться фактори зовнішнього середовища-вплив навколишнього середовища, зовнішніх умов, особистісні та особистісні аспекти особистості, її поведінка в певних життєвих ситуаціях, діяльність – поведінкова реакція особистості на зовнішні ситуації і подразники зовнішнього середовища. Домінуюча стратегія подолання студентів коледжу.

Використовувалися наступні методики: діагностика рівня підготовки особистості до ризику ПСК Шуберта, методика «Самооцінка схильності до екстремально небезпечної поведінки». Методика «індикатори копінг-стратегій» Амірхана, результати якої були розраховані з використанням математико-статистичних методів.

За результатами обробки емпіричних даних стало ясно, що чоловіки більш охоче йдуть на ризик, ніж жінки. Студентки технічних спеціальностей піддаються більшому ризику, ніж студентки гуманітарних спеціальностей.

Прагнення до гострих відчуттів є лідером для обох статей, але жінки мають високий рівень нетерпимості до монотонності та дезадаптації чоловіків до труднощів результати цього дослідження показують, що, на відміну від чоловіків, які намагаються шукати нові відчуття, жінки, як правило, вживають дуже небезпечних дій у пошуках нетерпимості до гострих відчуттів і монотонності, і в той же час бути більш стійким до труднощів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Chen, G. The Role Of Parents In Their Children's Gender Identity. In *2021 International Conference on Social Development and Media Communication*. Atlantis Press. 2022. C. 307-311.
2. Chen, I. J., Thompson, S., & Saba, P.. The Development of Gender Roles: From Two-Parent Families to Single-Parent Families with One Gender Role Missing. *Open Journal of Social Sciences*, 11(6), 2023. C. 376-395.
3. Drew Ch. Masculinity vs Femininity: Similarities and Differences. 2023. <https://helpfulprofessor.com/masculinity-vs-femininity/>
4. Freud Sigmund. Some Psychical Consequences of the Anatomical Distinction between the Sexes 1. In: *Gender and envy*. Routledge, 2014. p. 19-26. https://www.aquestionofexistence.com/Aquestionofexistence/Problems_of_Gender/Entries/2011/8/28_Sigmund_Freud_files/Freud%20Some%20Psychological%20Consequences%20of%20the%20Anatomical%20Distinction%20between%20the%20Sexes.pdf
5. Hidalgo, M. A., & Chen, D. Experiences of gender minority stress in cisgender parents of transgender/gender-expansive prepubertal children: A qualitative study. *Journal of Family Issues*, 40(7), 2019. C. 865-886.
6. Isaacs, Zachary; Hansen, Cassidy. Gender schema and politics. *Democracy media*, 2021. 12: 155.
7. Kachel, Sven; Steffens, Melanie C.; Niedlich, Claudia. Traditional masculinity and femininity: Validation of a new scale assessing gender roles. *Frontiers in psychology*, 2016, 7: 956.
8. Lombardo, Emanuela; Kantola, Johanna. Social constructivism. In: *The Routledge handbook of gender and EU politics*. Routledge, 2021. p. 43-55.
9. Miles, Catharine Cox; Terman, Lewis M. Sex difference in the association of ideas. *The American Journal of Psychology*, 1929, 41.2: 165-206.
10. Stanford Encyclopedia of Philosophy/ Feminist Perspectives on Sex and Gender// substantive revision – Fri Jan 29, 2016 URL: <https://plato.stanford.edu/entries/feminism-gender/>

11. Tkalych, Marianna; Zinchenko, Tatyana; Kasyan, Angela. Гендерна гідентичність особистості: зміст, структура, гендерно-гольова диференціація. *Psychological Journal*, 2020, 6.1: 101-109.

12. Бикова С.В. Індивідуально-типологічні особливості схильності до ризику. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Одеса, 2008. 204 с.

13. Бунас А.А. Прогностична компетентність як соціально значуща властивість особистості при прояві схильності до ризикованої поведінки. *Вісник ОНУ ім. І.І.Мечникова. Психологія*. Одеса, 2014. 19. Вип. 2 (32). С. 57.

14. Васильєва Т. А., Леонов С. В., Кривич Я. М. Економічний ризик: методи оцінки та управління: навчальний посібник. Суми 2015. 407 с.

15. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті Європейської стратегії України. 2016. URL: <http://razumkov.org.ua/upload/Gender-FINAL-S.pdf>.

16. Гірняк А.Н. Психологічні бар'єри у взаємодії викладача й студентів та шляхи їх ефективного подолання. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 79-90.

17. Гірняк А.Н. Психологічні особливості освітньої взаємодії осіб з різними суб'єктними характеристиками. *Психологічний часопис*. 2020. № 3 (35). Т. 6. С. 45–55.
URL: <https://www.apsijournal.com/index.php/psyjournal/article/view/892/530>

18. Гірняк А.Н. Психологічні особливості становлення і розвитку професійної Я-концепції студентів ЗВО. *Теоретико-методологічні проблеми сучасної психології особистості* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 23-24 верес. 2021 р. / упор. О.Г. Паркулаб. Івано-Франківськ, 2021. С. 34-36

19. Горностай П. П. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. Київ: К.І.С., 2014. С. 132-156.

20. Грицяк Н.В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики: Моногр. Київ: Видавництво НАДУ, 2014. С. 223

21. Заброцький М.М. Основи вікової психології : навчальний посібник.

Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2006. 112 с.

22. Зливков В.Л. До проблеми дослідження ідентичності педагога. Соціальна психологія. 2007. №2. С. 127 Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України

23. Зливков В.Л. Самоідентифікація в педагогічній комуні кації. Київ: Український центр політичного менеджменту, 2005. 144 с.

24. Ільків Л. До питання гендерної соціалізації підлітків. *Головний редактор*, 2019. С. 61.

25. Інна Л. Становлення гендерної ідентичності дітей. formation of gender identity of orphan children in the conditions of a family-type orphanage. *Бигар Ганна, Чуньківська Іванна. Застосування*, 124.

26. Ічанська О.М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Національний педагогічний ун т ім.М.П.Драгоманова. Київ. 2012. 230 с.

27. Ічанська О.М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2002. 230 с.

28. Кикіш, О. Ю., & Періг, І. М. Особливості гендерної ідентичності в ранньому юнацькому віці. *Збірник тез доповідей VIII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів „Актуальні задачі сучасних технологій “*, 3, 2019. С. 120-121.

29. Клочек Л.В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці: Автореф. дис. канд. психол. Наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 20 с.

30. Кон І. Стать та гендер. Замітки про терміни, URL: <http://sexology.narod.ru/publ037.html>.

31. Кондратюк, С. М., & Кульницька, І. І. Формування гендерної ідентичності особистості у підлітковому віці. *Список авторів*, 2023. С. 178.

32. Криворотько, А. Модель формування гендерної вихованості в процесі життєдіяльності людини. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 109(1), 2023. С. 7-33.

33. Ларіна Т.О. Ризикування як соціально-психологічна практика життєконструювання особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2013. Вип. 32. С. 121-128.

34. Лівандовська, І. Дослідження особливостей становлення гендерної ідентичності у різних соціальних умовах. *Психологія: реальність і перспективи*, (16), 2021. С. 113-120.

35. Мельник Ю. П. Об'єктивація гендерних стереотипів у сучасній науці. Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка. Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка, 2019. Вип. 55. С. 110–114.

36. Мельничук М.М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. Молодий вчений. 2021. No 4(92) квітень. С. 87–73

37. Мирошниченко М. І. Гендерне виховання студентів. In *The 11th International scientific and practical conference "Actual problems of learning and teaching methods"* (December 06-09, 2022) Vienna, Austria. International Science Group. 2022. 580 p. (p. 346).

38. Моргун В.Ф. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2009. 464 с

39. Москаленко В. В. Проблема ідентичності в політичній соціалізації особистості. *Психологія: 36. наук. праць*. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова. Вип. 17, 2002. С. 65–70.

40. Москаленко В. В., & Максьом, К. В. Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*, (1 (13)), 2019. С. 52-64.

41. Мухіна В І. Основи психотерапії. Вид. 3-тє. Луцьк, Вежа Друк, 2017. 420 с.

42. Мушкевич М. І. Основи психотерапії. Вид. 3-тє. Луцьк, Вежа Друк, 2017. 420 с.

43. Панасенко Н.М. Психологія підлітка в сучасній ситуації соціального

розвитку. Пробл. загальн. та пед. психології. Київ, 2017. Т. 9. Ч. 6.

44. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки. Київ, УкраїнаВіта, 1996. 130 с.

45. Середницька І.Я. Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Південноукр. держ. пед. ун т ім. К.Д.Ушинського .Одеса, 2005. 17 с.: рис. – укр.

46. Словник гендерних термінів. 2020. URL:<http://a-z-gender.net/ua/genderni-kvoti.html>.

47. Фемінність та маскулінність. Незалежний культурологічний часопис “І”. 2013. Ч. 23. 151 с.

48. Фурман О. Є., Гірняк А.Н. Psychological Competence of Educator as a Prerequisite of Effective Developmental Interaction with Students. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка та Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2020. № 50. С. 236–266.

49. Фурман О. Є., Гірняк А.Н. Сутнісні визначення модульно-розвивальної взаємодії викладача і студентів в освітньому процесі. *Психологія і суспільство*. 2020. № 3. С. 53-81.

50. Яценко, Л. В. Вплив сім’ї на гендерну соціалізацію дитини. In *The 8th International scientific and practical conference “Trends, theories and ways of improving science” (February 28–March 03, 2023) Madrid, Spain. International Science Group. 2023. 565 p. (p. 412).*